Azerbaycan Türk Edebiyatına Genel Bakış

Türk edebiyatlarının, büyük tarihe ve ge leneklere sahip bir kolunu da Azerbaycan Ede biyatı oluşturmaktadır. Azerbaycan Edebiyatı'nm tarihi, onu yaratan halkın tarihî gibi eski ve zen gindir. Azerbaycan Türklerinin bin yıllık tarihleri boyunca geçtikleri mücadelelerle dolu hayat yolu, yaşadıkları sevinçli ve kederli dönemler, elde ettikleri bilgi ve tecrübeler, inandıkları manevî ve ahlâkî kanaatler tüm yönleri ile bu edebiyatta yansımıştır. Son derece elverişli coğrafî mevkide, Asya ile Avrupa'nın kapısında yerleşen, tabiatının güzelliği, topraklarının verimliliği, doğal kay naklarının zenginliği ile seçilen Azerbaycan, zaman zaman kanlı savaşlara sahne olmuş, muh telif zümre ve kavimler bu ülkenin topraklarından geçmiştir. Bu, bir taraftan Azerbaycan'ın kültür servetlerine acımasız darbeler indirmiş, binlerce edebiyat ve medeniyet abidesinin ebediyen mah vına neden olmuştur, öbür taraftan ise, farklı dil lerde konuşan, farklı dinlere inanan, farklı kültür geleneklerine sahip olan muhtelif toplulukların Azerbaycan'da olması, bu eski Türk yurdunun özgün ve tekrarsız bir edebiyat oluşturmasına imkan sağlamıştır.

Azerbaycan tarihinin, özellikle de kültür tarihinin en eski dönemleri hala yeterince bilinmese de, burada zengin kültür katlarının, hem de biribirini etkileyen, biribirinin gelişmesine neden olan kültür katlarının varlığı kuşkusuzdur. Farklı dillerde eser veren, farklı kültürlerin etkisini taşıyan Azerbaycan Edebiyatının bin yıllık tarihî de bu kültür katlarının genişliği ve zenginliği hakkında fikir vermektedir. Şimdiki Azerbaycan topraklarındaki ilk siyâsî kurum-Manna Devleti, üç bin yıl önce kurulmuştu. Tarihî kaynaklar, Urartu ve Asuri devletleri ile bazen barış, bazen de savaş şartlarında yaşayan Mannalıların, ekonomi ve kültür açısından zamanın gelişmiş halklarından birisi oldukları hakkında bilgi verirler. Mannalılardan kalmış bazı kültür abideleri de bu fikri doğrulamaktadır. Kuşkusuz, Mannalıları yahut, daha sonra MÖ. VII yy. Azerbaycan'da devlet kurmuş Midiyalıları, çağdaş Azerbaycan Türklerinin ecdadları saymak ilmî ve tarihî açıdan doğru değildir. Burada önemli olan, Azerbaycan'ın en eski dönemlerden beri dünyanın kültür merkezlerinden biri olarak öne çıkmasıdır. Bu gelenek ülkenin bütün tarihî boyunca devam ettirilmiştir.

Halk Edebiyatı

Diğer dünya halkları gibi Azerbaycan Türklerinin de yazılı edebiyatlarının temelinde şifahî edebiyat, yahut halk edebiyatı vardır. Gerek dil, gerekse konu açısından yabancı etkilerden her zaman uzak kalmış olan halk edebiyatı, onu yaratan, muhafaza eden ve gelecek nesillere ulaştıran milletin iç dünyasını, hayata bakışını, yaşam felsefesini herhangi bir yazılı kaynaktan daha sağlıklı yansıtır. Diğer taraftan, halk edebiyatındaki mitoloji unsurları, rumuzlar, tarihî olaylarla çağrışımlar, onların en eski dönemlerin yadigârı olduklarını, halkın hafızasında bin yıllar boyu yaşayarak günümüze ulaştıklarını göstermektedir.

Azerbaycan Halk Edebiyatı şekil ve tür açısından çok zengindir. Burada, bir satırlık, ama bir satırında büyük manalar taşıyan atasözlerinden, büyük hacimli destanlara kadar, halk yaratıcılığının en farklı örnekleri vardır. Uzun asırlar boyu derlenip toplanmadığından, araştırıcı, incelemeci nazarlarından uzak kaldığından, halk edebiyatı numunelerinin büyük bir kısmı unutulmuştur. Derlenenler, kitap şeklinde yayımlananlar, alimlerce incelenenler, belki de halkın yarattıklarının binde biridir. Ama deryada damla gibi görünen bu binde bir de, halkın hayatım tüm ayrıntıları ile, tüm renkleri ile anlatmaya yeterlidir.

Halk yaratıcılığımızın en eski türlerinden biri Emek, yahut Zahmet nağmeleridir. Her halkın şifahî edebiyatmda tesadüf olunabilen bu nağmeler, insanın söylediği ilk şiir, bestelediği ilk şarkı olarak adlandırılabilir. Halk edebiyatının diğer örnekleri, özellikle de bayatılar (maniler) ve aşık yaratıcılığı ile mukayesede zahmet nağmeleri edebî yönden basit gözükür. Ama bu basitliğin arkasından ilkinlik, en eskilik durmaktadır.

Emek nağmelerinin Azerbaycan Halk Edebiyatında en çok yayılmış türleri Holavarlar ve Sayacı sözlerdir.

Azerbaycan folklörcülerinin bir kısmının fikrine göre "holavar" terimi "Ho" -hayvan ve "var" - yani "git" sözlerinin birleşmesinden türemiştir. Bu manada holavar, hayvanı işe çalışmaya çağıran nağmelerdir. Prof. Dr. Azad Nebiyev ise bu meseleye farklı bakmaktadır. Onun fikrine göre, "Çin, Hind ve İskandinav halklarının folklöründeki "ho", mukaddes öküz (inek) toteminin adı olmuştur. Türk halklarının -Azerbaycan, Özbek, Uygur vb. folklorundaki merasim nağmelerinin ekseriyetinde "ho"lar, mukaddes varlık, mutluluk simgesi gibi terennüm olunur. "Holavar" mukaddes varlık hakkında mahni manasını taşır."

Emek nağmelerinin geniş yayılmış numunelerinden olan Sayacı sözleri ise, göçebe hayatının başka bir alanı ile, koyunculukla ilgilidir. Sayacı sözlerinin menşei hakkında da farklı mülâhazalar mevcuttur. Bu folklor türünün halk arasında yayılmış örneklerini ilk defa derleyerek yaymlayan Feridunbey Köçerli, (1863-1920) sayacı sözünün Fars dilinde ki "saye", yani "kölge" sözünden alındığına ihtimal verir. Fars dilinde bu sözün mecazî manası "himaye etmek", "savunmaktır". Fars dilinden Azerbaycan Türkçesine de geçen "saye" sözü Kafkasya Türkleri arasında "bolluk", "bereket" vb. manalarda kullanılmaktadır. Buradan da "sayacı sözlerinin", yahut "sayacıların" halk arasında "bolluk getiren", "bereket getiren" vs. anlamlarında kullanıldığı anlaşılıyor. Sayacılar da aşıklar ve dervişler gibi halk arasında gezerek dolaşır ve kendi şarkılarını söylerdi. Sayacı sözleri orjinal müracaatlarla başlar:

Salammelik, say beyler,
Bir birinden yey beyler,
Saya geldi, gördünüz?
Salam verdi, aldınız?
Alnı tepel qoç quzu
Sayacıya verdiniz?
Sefa olsun yurdunuz,
Ulumasın qurdunuz.
Ac getsin avanınız,
Tox gelsin çobanınız.

Bunun ardınca sayacı, ev hayvanlarını, özellikle de koyunu vasfeder, ondan bolluk ve bereket simgesi gibi söz açar:

Qoyunlu evler gördüm,
Qurulu yaya benzer.
Qoyunsuz evler gördüm,
Qurumuş çaya benzer.
Qoyun var kere gezer,
Qoyun var küre gezer,
Geder dağları gezer,
Geler evleri bezer.

Azerbaycan folkloru bir insanın doğuşundan, mezara konulmasına kadar, hayatının tüm aşamalarını yansıtır. Bu açıdan folklor örnekleri, halk edebiyatı numuneleri çok konulu ve çok çeşitlidir. Emek nağmeleri insanı çalışma anında, iş sürecinde tasvir ediyorsa, merasim nağmeleri de, onun şenliklerini ve törenlerini, çocuk folkloru aile ocuk sevgisi ile ilgili duygularını, tapmacalar

(bilmeceler) aklını, zekasını nasıl geliştirdiğini, atasözleri geçmiş nesillerin ilim ve idraklerinin tecrübesinden hangi yollarla behrelendiğini, efsane ve esatirler tarihe, düne bağlılığım, latifeler, dünyayı, olayları gülerek anlamak arzusunu vs. açıklamaktadırlar.

Kuşkusuz, halk arasında en fazla popüler olan merasim nağmeleri de Azerbaycan şifahi edebiyatının en eski örnekleri sırasındadır. Belli bir alanda çalışan meslek adamlarının emek nağmelerinden farklı olarak merasim nağmeleri her evde, her ailede bilinir, tanınır. Çünkü bu nağmeler her Azeri Türkünün kutladığı bayramlarla, katıldığı törenlerle ilgilidir. Ecdadlarımızm arzu ve umutları, kaygı ve beklentileri, aynı zamanda onların dünyayı anlamak isteği bu nağmelerde akseder, Folklor uzmanları Azerbaycan Türkleri arasında yayılmış halk merasim nağmelerini ikiye ayırırlar. Bunların bir kısmını, mevsim merasimleri ile bağlı nağmeler, ikinci kısmını ise maişet merasimleri ile bağlı nağmeler oluşturmaktadır.

Yeni gün anlamına gelen Nevruz, eski Azerbaycanlıların tasavvurunda, dünyanın yenileşmesi, doğanın tazelenmesi, kışın sıkıntılarından sonra tabiatın yeniden canlanması olarak anlaşılıyordu. Nevruzla ilgili imevsim nağmelerinde, bu halk bayramının getirdiği iyimserlik hissi, hayata, geleceğe güven duygusu önemli yer tutmaktadır:

Novruz, Novruz bahara,
Güller, güller bahara,
Novruz gelir, yaz gelir,
Neğme gelir, saz gelir.
Bağçamızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun.
Bağçalarda gül olsun,
Gül üste bülbül olsun.

Mevsim nağmeleri içerisinde eskiden beri Azerbaycan Türkleri arasında çok yayılmış, Xıdır ve Qodu-Qodu merasimleri ile ilgili olarak yaratılmış nağmelere de sık şekilde tesadüf olunmaktadır. Xıdır, Xıdır Nebi, yahut Xıdır İlyas hakkındaki nağmelerde yeşillik, bar-bahar ve bereket arzusu, gıda ve ruzi isteği esas yer tutar. Ebedî hayat simgesi olan Xıdır, zor duruma düşenlerin, darda kalanların kurtarıcısı ve yolgöstereni gibi takdim olunur.

"Xanım ayağa dursana,
Yük dibine varsana,
Boşqabı doldursana,
Xızırı yola salsana."

Maişet merasimi folkloru vasfı-haller, ağılar, nişan ve toy nağmeleri vs.den oluşmaktadır.

Vasfı-haller kuruluş açısından bayatıları ha tırlatmaktadır. Adından da anlaşıldığı gibi, burada halin vasfı, durumun açıklanması esastır. Vasfı-hallar daha çok genç kızlar ve kadınlar arasında yayılmıştı. Nevruz bayramı arefesinde, gelen yeni yılın nasıl olacağı, kimin ne beklediği vs. hakkında vasfı-hallar vasıtası ile fal açılarak bilgiler alınırdı. Azerbaycan folklorunun ilk tetkikçilerinden yazar Yusuf Vezir Çemenzeminli bu merasimi şöyle tas vir eder: "Xalqımız arasında Novruz bayramına bir ay qalmışdan başlayaraq çerşenbe axşamı vasfı-hal salmag kimi bir adet vardı. Qadın ve qızlar toplanaraq bir badya su qoyar ve hereden bir nişan alaraq suya salardılar. Badya başında oturan qadın tesadüfen eline keçen nişanı sudan çıxarıb bir vasfı-hal söyler, bu qayda ile fala saxardılar. De meli, nişan verenin üreyinde bir niyyet olar ve niyyetinin baş vereceyini ve ya vermeyeceyini söy leyen vasf-haldan duyardı". Mesela birini seven kız için, böyle bir vasfı-halın okunması uğur ala meti idi:

Oturmuşdum sekide,
Üreyim seksekide,
Yardan üç alma geldi,
Bir qızıl nelbekide.

Ağılar da halk edebiyatının en eski ve etkili örneklerindendir. Tarihî kaynaklardan da belli olduğu gibi, eski Azerbaycanda yuğ olarak adlanan merasim mevcut idi. Ölen kahramanlar için yuğlama merasimi yapılırdı. Bu merasimde yuğçular ölen kahramanın sıfatlarını anlatırlardı. Yuğ ve yuğçu sözü Azerbaycan Türkçesinde değişikliğe uğrayarak ağı ve ağıçı şeklini almıştır. Halk edebiyatındaki ağılara hem nesir, hem de şiir şekillerinde tesadüf etmek mümkündür. Nesirle olan ağılarda daha çok ölen adamın keyfiyetleri anlatılır, bayanlardan oluşan kısa şiirlerle söylenen ağılarda ise bu ölümün doğurduğu ıstırablar, onun yakınlarına, çocuklarına etkisi vs. tasvir edilir.

Azerbaycan ağıları onu yaratan halkın, özellikle de Azerbaycan kadınlarının iç dünyası, onların kardeş, er, evlat ve ana-baba sevgisi hakkında açık fikir verir. Hacim açısından küçüklüğüne rağmen, her ağı insan hislerinin, insan duygularının derinliğini ve sonsuzluğunu açığa çıkaran dolgun bir eserdir:

Bostanda tağım ağlar,
Basma, yarpağım ağlar. Ne
qeder sağam, ağlaram,
Ölsem torpağım ağlar.

Keder ve derd üzerinde köklenmiş ağılardan

farklı olarak nişan ve toy nağmeleri şenliği, şuhluğu, esprili havası ve oynaklığı ile seçilir. Azerbaycan halk edebiyatında nişan ve toyun bütün aşamaları ile bağlı şiirler, nağmeler mevcuttur. Bunların arasmda, elçilerin gelmesi, nişan getirilmesi, gelinin eline kına yakılması, gelinin oğlan evine getirilmesi, gelinin ve damadın tarifi vs. merhaleleri ve onlarla ilgili nağmeleri hatırlatmak mümkündür. Aynı zamanda bu nağmeler hal mizahının, alaycılığının tüm inceliklerini yansıtır. Mesela, elçilik yahut nişan için gelen oğlan tarafının nezaketli davranışları, onlarm okudukları nağmelerden de bilinir:

Quda, gelmişikbiz size,
Hörmet ediniz bize,
Bu gün qızımız sizdedir,
Sabah aparırıq bize.

Kızın ata anasmın rızası alındıktan ve toy merasimi gerçekleştikten sonra ise, onlarm okudukları nağmelerin tonu ve mazmunu tamamen değişir:

Verdim bir dana,
Aldım bir sona,
Ay kız anası, Qalyana-yana

Yeni yuvasma -sevdiği oğlanın evine- getirilen geline müracaatla okunan nağmeler ise inceliği, samimiliği, ile seçilir:

Anam, bacım qız gelin,
El-ayağı düz gelin.
Yeddi oğul isterem,
Birce dene qız, gelin.

Toy merasimi sona erer, yeni aile kurulur, genç ata-ananın ilk çocuğu dünyaya gelir. Çocuk folklorunda, baba-ananm çocuklarının sağlam ve mutlu büyümeleri ile bağlı arzuları var; çocukları eğitmek, onlarm akimi, zekasını geliştirmek, niteliklerini inkişaf ettirmek için zaman zaman halk bilgilerine, halk tecrübesine dayanarak ortaya konulan oyunlar ve nağmeler, bilmeceler ve yanıltmacalar da var. Analık sevgisini, evlat mehebbetini ifade eden laylalar ve okşamalar Azerbaycan çocuk, folklorunun en yaygın numunelerindendir. Bu beşik nağmeleri en munis, derunî hislerin ifadesidir.

Laylalar ve okşamalarla birlikte, Azerbaycan çocuk folklorunda, arzulamalar, beslemeler, nazlamalar, azizlemeler, eğlendirmeler vs. gibi çocuk hayatı ve ana-çocuk münasebetleri ile ilgili diğer numuneler de mevcuttur. Mesela, beşikte yatan küçük oğlunu- yahut kızını okşayan ana onun nişanı, düğünü vs. ile ilgili nağmeler okur:

Elinde var def,
Üstüde sedef,
Kırmızı köynek,
Geler qızımçün.

Küçük yaşlı çocuklar arasındaki oyunlarla ilgili folklor numunelerinin çeşidi de Azerbaycan halk edebiyatında oldukça geniştir. Buraya sanamalar, düzgüler, acıtmalar, çatdırmalar, bahisleşmeler vs. dahildir.

Sanamlalar ve düzgüler çocukların hafızalarını geliştirdiği gibi, dilin zenginliklerini açıklayan yanıltmacalar da, onlarm konuşma ka-' biliyetlerinin gelişmesinde önemli rol oynar. Biri birine benzer, ama farklı manalara sahip sözlerden oluşan yanıltmaçlar, aynı zamanda halk edebiyatında dil unsurlarının ne kadar başarılı bir şekilde kullanıldığı hakkında fikir verir: "Getdim gördüm bir derede bir berber bir berberi ber ber beğirdir. Dedim, a berber bu berberi niye ber ber beğdirdirsen? Dedi bu berber ber ber beğiresi berberdir". Ve yahut: "Bu mis ne pis mis imiş, Bu mis Kaşan misiymiş" gibi yanıltmaçlar, yalnız çocuk konuşmasının gelişmesinde, onlarm düzgün telaffuz kurallarını öğrenmelerinde değil, ayni zamanda çocuklarda bir humor hissinin oluşmasmda da önem taşımaktadır.

Türk halkları arasında bilmece, tapışmak, cummak vs. adlar altında tanınan tapmacalar da Azerbaycan Halk Edebiyatının, özellikle de Azerbaycan çocuk folklorunun geleneksel ve yaygın şekillerinden biridir. Tapmacalar halk hayatının hemen tüm alanlarını ihata eder. Klasik Azerbaycan şiirlerindeki muamma ve loğaz, aşık edebiyatındaki bağlama ve gıfübend gibi şiir şekillerinin meydana çıkmasına halk edebiyatındaki tapmacaların da büyük bir etkisi olmuştur.

Azerbaycan Halk Edebiyatının mühim bir kısırımı ata sözleri ve darbi-meseller oluşturmaktadır. Halkın tarihî tecrübesini aksettiren ata sözlerimiz, diğer Türk boylarının ata sözlerinden fazla farklı değildir. Bu da yalnız soyumuzun ve dilimizin değil, tarihî bilgi ve tecrübelerimizin de aynı olduğunun bir işaretidir. Türk millî kültürünün muhteşem numunelerinden olan "Kitab-ı Dede Korkut" destanlarının ata sözleri ile açılması, halkın bu zeka ve idrak numunelerine her zaman büyük önem verdiğini göstermektedir. Nesîmî,

Fuzûlî, Vakif vs. gibi orta çağ Azerbaycan şairlerinin eserlerinde de bol bol işlenen ata sözleri, yalnız asırlar boyu smavdan geçirdikleri gerçeklerin değil, hem de onun tarihinin, manevî-ahlâkî kanaatlarınm ifadesidir. Azerbaycan atalar sözlerinin toplanmasına ve tetkikine XIX. yy.'m ikinci yarısından sonra başlanmıştır. Bütün hayatını bu zengin halk hazinesinin yazıya alınmasına vermiş folklor uzmanı Ebülkasım Hüseynzade'nin tahminen yetmiş yıl zarfmda on binden fazla atalar sözleri toplaması Azerbaycan Halk Edebiyatının diğer alanlarda olduğu gibi bu sahada da zenginliğini, verimliliğini göstermektedir. Azerbaycan atalar sözlerinin büyük ekseriyeti manzumdur. Dahilî kafiyelerden ibaret ata sözleri ile bir sırada iki, bazen dört mısradan oluşan ata sözlerine rastlamak mümkündür.

Diğer halkların edebiyatlarında olduğu gibi Azerbaycan Türklerinin halk edebiyatında da şiir ve nesir türleri birlikte kullanılmıştır. Ancak şiir türleri daha fazladır. Sözlü edebiyatın bu türleri içerisinde en yaygın olanı bayatılar (maniler)dır.

Azerbaycan folklorcuları arasında bayatıların menşei ile ilgili farklı fikirler mevcuttur. Tetkikatçıların büyük ekseriyeti bu popüler halk edebiyatı türünü Bayat adlı Türk boyunun adı ile ilgili göstermektedirler. Bayatlar eskiden beri Kuzey Azerbaycan sınırları içerisinde yaşamaktadırlar ve bazı rivayetlere göre Türk dünyasının büyük söz ustası Fuzûlî de bu boydandır. Bayatıların "kadim", "eski" manalarını bildiren "boyat" sözünden türediğini ve bununla da bu poetik türün en eski zamanlardan beri halkın manevî hayatına dahil olduğunu savunan edebiyatçılar da vardır.

Bayatı halk edebiyatından yazılı edebiyata da geçmiştir. XVI. yy. Azerbaycan klasik şiirinin tanınmış temsilcilerinden birisi olan Şah İsmayıl Hatai aynı zamanda güzel, düşündürücü bayatılar şairidir. XVII. yy. Azerbaycan şairlerinden Mehemmed Emani'nin de kendi yaratıcılığında bayatıya önem verdiği bilinmektedir. Azerbaycan halk edebiyatında müellifli bayatıların en olgun ustası ise, XVII. yy. da yaşamış Sarı Aşık olmuştur. Şiirlerinin birinde "Külli Qarabağın abi-heyatı, Nermü nazit bayatıdır, bayatı" diyen XVIII. yy. büyük Azerbaycan şairi Molla Penah Vaqif, bayatıdan bir güzellik, incelik ve olgunluk simgesi gibi söz ediyordu.

Bayatılar da diğer halk edebiyatı örnekleri, özellikle de atalar sözleri gibi halkın tarihini, bu tarihin önemli olaylarını yaşatmakdadır. Mesela,

Apardı tatar meni,
Qul edib satar meni,
Yarım vefalı olsa,
Axtarıb tapar meni

bayatısı hiç şübhesiz ki, Azerbaycan'ın Mogoltaralarm yönetimi altına geçtiği XII-XIV yy. eseridir.

Azerbaycan folklorunun başka bir şiir türü-halk mahnıları, musiki ile bedii sözün birleşmesinden türemiştir. Onlar sevgi ve kahramanlık mahnıları olarak iki kısma ayrılmaktadırlar. Sevgi mahnıları derin ve ince lirizmi, hislerin samimiliği ve kıvraklığı ile seçilir. Kahramanlık mahnılarmda ise adından da anlaşıldığı gibi, mücadele, savaş, haksızlıklara karşı barışmazlık ahvali-ruhiyyesi öne çıkarılmaktadır. Sevgi konulu halk mahnılarının bazıları diyalog-deyişme şeklindedir. Halk mahnıları popülerlik açısından atalar sözleri ve bayatılarla aynı seviyededir.

Buraya kadar üzerinde durduklarımız Azerbaycan halk edebiyatının lirik türleridir. Şiirle birlikte epik tür, yahut nesir de, bu edebiyatta yaygındır. Nağıllar, destanlar, qaravelliler, rivayetler, efsaneler, esatirler, latifeler vs. millî folklordaki nesir türlerini oluşturmaktadırlar.

Her Azerbaycan Türkü, çocuk yaşlarından başlayarak Azerbaycan nağıllarmın çekici ve sihirli dünyasının içine girer, bu dünya ile büyür. Azerbaycan nağıllarında onu yaratan ve yaşatan halkın millî özellikleri, gelenek ve görenekleri, örf ve âdetleri, geçimi dünya görüşü, insanlarla münasebeti, manevî özgürlük uğrunda mücadelesi ön plana çıkar. Azerbaycan nağılları, zaman zaman yazılı edebiyatın faydalandığı zengin kaynaklardan biri olmuştur. XII. asrın büyük Azerbaycan şairi Nizami Gencevi'den başlayarak Azerbaycan Edebiyatının bütün büyük simaları kendi yaratıcılıklarında nağıllara sık sık müracaat etmiş, nağıllardan aldıkları konularda, yeni devirle, yeni meselelerle sesleşen eserler yazmışlardır. Bu açıdan millî folklorun diğer türleri ile mukayesede nağılla daha büyük bir çapta yazılı edebiyatın malzemesini oluşturmuşlardır.

Nağıl toplayıcıları ve araştırıcıları, dünya folklorunun da tecrübesine dayanarak Azerbaycan nağıllarını muhtelif, yönlerden tasnif etmişlerdir. Mesela, bu sahanın ilk araştırıcılarından biri olan yazar Yusuf Vezir Çemenzeminli nağıllarımızı üç gruba ayırmıştır: eski tasavvur ve ayinlerle ilgili nağıllar; tarihî nağıllar ve çocuk nağılları. Çağdaş folklorcular ise derlenmiş ve araştırılmış daha fazla nağıl örneklerini göz önünde tutarak Azerbaycan nağıllarının konu açısından daha geniş tasnifini

vermişlerdir. Buraya hayvanlar hakkında nağülar, sihirli nağıllar, tarihî nağıllar, aile-geçimle ilgili nağıllar ve satirik (mizahi) nağıllar dahildirler.

Hayvanlar hakkındaki nağıllar mana açısından daha evvelce sözü edilen sayacı sözlerine benzer. Bu nağıllarda halkın tarihî gelişme merhalelerinde totem olarak kabul ettiği, bu veya başka açıdan kutsallaştırdığı hayvanlarla ilgilidirler. Mesela, Azerbaycan'da yılanın bir totem olarak alındığı çok sayıda nağıllar vardır. Diğer taraftan, Azerbaycan'da yılan pirlerinin, yılan tapmaklarının varlığı da bilinmektedir. Tarihçiler bunu Azerbaycan'ın en eski nüfusunun, özellikle de Midiyalılarm yılana tapınması ile ilişkili göstermekdedirler. Diğer taraftan, yılan dünya folklorunda idrak, zekâ simgesi olarak alınmıştır. Bu, yılanla ilgili Azerbaycan nağıllarında da gözükmektedir. Mesela, "Ovçu Pirim" nağılmda yılan Ovçu Pirim'in ağzına tükürür ve bundan sonra Pirim tüm hayvanların dilini anlar. Azerbaycan nağıllarında yılanla birlikte canavar, horoz, it, öküz, inek vb. hayvanlar da totem olarak geçmişlerdir.

Sihirli nağıllar da ortaya çıkış açısından eski nağıllardandır. Bu nağıllarda insanın mitolojik varlıklara, doğanın dağıtıcı kuvvetlerine karşı mücadelesi yer alır. Adından da anlaşıldığı gibi, Azerbaycan sihirli nağıllarında kahramanlar sihir, cadı, efsun ve mitolojik yardımcılarının sayesinde devler, ejderhalar, periler, cadıkarılar, tılsımlar vs. ile mücadele ediyorlar. Bu nağıllardaki hadiseler, ekser hallerde, zulmet dünyasında, yerin altında, periler ve devler ülkesinde ve diğer fantastik mekânlarda geçer. Sihirli nağıllar tüm fantastik süsüne rağmen aslında halkın sevmediği, barışmadığı kuvvetlere karşı mücadele ruhundan ve isteğinden kaynaklanırlar.

Tarihî nağıllar ise, adından da anlaşıldığı gibi, Azerbaycan tarihinin ayrı ayrı olayları, şahsiyetleri yahut da faaliyetleri, bu ülke ile ilgili olmuş insanların hayatı ile ilgilidir. Azerbaycanda İskender, Dara Şah Abbas ve başka tarihî şehsiyetler hakkında nağıllarm varlığı bu folklor türünün yalnız halk fantazisine değil, aynı zamanda tarihî gerçekliklere dayandığını göstermektedir.

Maişeti nağıllar konusu nağıllarm daha büyük bir bölümünü oluşturur. Bu nağıllarm konusu, gündelik hayattan gerçek mücadeleden alınmıştır. Maişet nağıllarının esas kahramanları halkın arasından çıkmış adamlardır. Çoban, nöker, işçi, köylü vb. meslek adamlarından oluşan bu kahramanlar maişet nağıllarında bir kural olarak, nağılın başlangıcında zayıf, kuvvetsiz, zavallı adamlar gibi tasvir olunurlar. Ama içerisine girdikleri hayat şartları, farklı olaylar onları sanki yeniden yetiştirir. Onlar hem aklî, hem de fizikî açıdan kuvvetlenir, karşılarına çıkan zorlukları başarı ile geçerek nağılın sonunda ülke yöneten bir padişah, akıllı bir vekil, adaleti ile tanınan yönetici seviyesine yükselirler.

Esas kahramanlar Keçel, Koşa vb. olan satirik (mizahî) nağıllarda ise, halk gülüş yolu ile kendi düşmanlarına karşı mücadele verir. Bu nağıllarm kahramanları en zor durumlardan, akılları, hazırcevaplılıkları ile kurtulabilirler; özlerinden kat kat kuvvetli düşmanı akim, sözün kudreti ile yenerler.

Yüzyıllar boyu, halkın yediden yetmişe her temsilcisi için hayat mektebi olmuş nağıllarm, Azerbaycan folklorunda kendi gelenekleri, üslûp özellikleri meydana gelmiştir. Her bir nağıl peşrev yahut nağılbaşı ile başlayıp, nağılsonu ile biter. Nağılbaşılar diğer dünya halklarının nağıllarının da esas üslubî özelliklerindendir. Ama Türk nağıllarının (Azerbaycan, Özbek, Türkmen vs.) başlangıcındaki nağübaşlarm özelliği ve farkı, onların kural olarak humoristik karakterde olmasındadır. Diğer taraftan, nağılbaşı nağılın mazmunu, konusu ile bağlı kalmaz. Mesela, "Hamam hamam içinde, xelbir saman içinde, deve delleklik eyler, köhne hamam içinde. Hamamcının tası yox, baltacının bal tası yox, Orda bir tazı gördüm, onon da xaltası yox. Qarışqa şıllaq atdı devenin budu batdı, milçek mindim çay keçdim, yabaynan dovğa içdim, heç bele yalan görmemişdim" vs.

Azerbaycan Halk Edebiyatında efsaneler, esatirler ve rivayetlerin de çok sayıda örnekleri vardır. Hayvanlar, kuşlar, yer adları, kaleler, boy halk, nesil, totem adları, sema cisimlerinin adları, tarihî olaylar ve şahsiyetler, dinî unsurlar yanında, Azerbaycan efsanelerinin her birisinde halkın fikir ve amaçları, onun geçmişini anlamak ve geleceği bilmekle ilgili istek ve çabaları esas yeri tutar. Azerbaycan efsane ve esatirlerinin halk arasında toplanmasına yirminci yüzyılın başlarmda başlanmıştır. Arif Acalov'un esatirler, Sednik Pirsultan'm ise efsanelerle ilgili toplama ve derlemeleri, tetkik ve değerlendirmeleri bu folklor türlerinin de Azerbaycan halk edebiyatındaki yaygınlığını, farklı örneklere malik olduğunu ortaya koymuştur.

Azerbaycan epik folklorunun halk arasında popüler olan türlerinden biri de latifelerdir. Latifeler aynı zamanda Türk folklorunun konu ve kahraman açısından ortak türüdür. Türk halklarının ortak bir gülüş, mizah kahramanı var. O,

farklı Türk boyları arasında Molla Nesreddin, Nasrettin Hoca, Nesreddin Efendi, Hoca Nasır Efendi vs. adlarıyla tanınan ve anılan büyük mizah ustasıdır. Azerbaycan folklorunda Molla Nesreddin gibi tanman bu idrakli insanla ilgili yüzlerle latife yazıya alınmıştır. Molla Nesreddin sevinç anlarında da, keder dakikalarındada, toyda da, yasta da her zaman halkın yanında olan, her zaman ona destek veren, maceraları ile onu güldürerek düşündüren ve düşündürerek güldüren büyük bir ustadır. Ama, Molla Nesreddin Azerbaycan latifelerinin yegâne kahramanı değildir. Behlül Danende, Aptal Kasım gibi gülüş ustalarının da çok sayıda latifeleri yazıya alınmış ve halk arasında yayılmıştır. Ayrıca, Azerbaycan'da her bölgenin kendi mizah kahramanları olmuştur ve onların gelenekleri şimdi de yaşamaktadır.

Diğer halkların sözlü edebiyatlarında olduğu gibi, Azerbaycan Halk Edebiyatmda da bu edebiyatın zirvesini destanlar oluşturmaktadırlar. Destanlar Azerbaycan folklorunun halk arasında yaygın ve hacim açısından büyük türlerinden biridir. Destan kelimesi Azerbaycan Edebiyatında bin yıllar boyu kullanılmıştır. Bilindiği gibi, Nizami Gencevide "Hamseye" dahil olan eserlerini "destanlar" olarak adlandırmıştır. Azerbaycan destanları hem şiir, hem de nesrin unsurlarını taşımaktadır. Başka sözle söyleyecek olursak, destanlarda nesr ve nazm parçalan birbirini takip eder; fikir ve mana açısından birbirini tamamlar. Destanm nesr parçaları olayları, durumları anlatırken, şiir parçaları daha fazla kahramanların lirik his ve düşüncelerinden, onların heyecan ve ıstıraplarından söz açarlar.

Asırlardan beri malum olan, halk arasmda geniş alanlara yayılmış, derlenmiş Azerbaycan destanları halk edebiyatı ile ilgili tetkiklerde kahramanlık ve sevgi destanları olarak tasnif edilmiştir. Bu destanların arasındaki farklar da her şeyden önce onların adlarında kendini gösterir. Halkın farklı tarihî dönemlerde kendi bağımsızlığı, egemenliği, insan hakları, toprağının ve yurdunun, kadının ve akrabalarının hür yaşamı için verdiği mücadeleler esasen kahramanlık destanlarına yansımıştır. Bundan farklı olarak sevgi destanları daha fazla aşk romanlarını hatırlatmaktadırlar. Bu destanlarda sevgilisine kavuşmak için mücadeleye başlayan genç aşığın ıstırapları, sevgi yolunda karşılaştığı zorluklar, verdiği savaşlar vs. esas konuyu oluşturmaktadır. Ancak, kahramanlık destanlarında sevgi sahnelerinin, bunun aksine olarak sevgi destanlarında kahramanlık ve savaş sahnelerinin olması da doğaldır. Destan diğer halk edebiyatı türlerinden farklı olarak hayatı daha geniş boyutlarda, daha çeşitli ölçülerde aydınlattığından, tabii ki, burada insan hayatının daha farklı sahneleri göz önüne alınabilir.

Azerbaycan Halk Edebiyatında "Kitab-i Dede Korkut, Koroğlu, Molla Nur, Kaçak Nebi, Kaçak Kerem, Settarhan" vs. kahramanlık destanları yaygındır. Bu destanlar farklı tarihî dönemlerin eseri olduğu gibi, onlarda akseden olaylar, tarihî gerçekler de, Azerbaycan halkının hayatının farklı devirleri ile ilgilidir. Mesela, Kitab-i Dede Korkut'ta Azerbaycanlıların, daha geniş anlamda ise Oğuz Türkleri'nin X.-XI. yy. hayatı söz konusudur. Koroğlu destanı Kafkasya'da ve Azerbaycan'da XVI.-XVII. yy.'da cereyan eden tarihî olayların edebî ürünü olarak meydana çıkmıştır. "Kaçak Nebi, Kaçak Kerem, Sattarhan" vb. kahramanlık romanları ise, Azerbaycan Türklerinin Rus ve İran zulmüne karşı teşkilatlanmış bir halde mücadele verdikleri XIX.-XX. yy. edebî ürünleridir.

Türk Halk Edebiyatının ve Türk lehçelerinin muhteşem abidesi olan Kitab-i Dede Korkut tam olarak bin yıl önceki Azerbaycan-Türk hayatının ansiklopedisi olarak adlandırılabilir. İlim alemine ilk kez, 1815'te Alman şarkiyatçısı Henrif fon Dits'in tetkikatıyla çıkan bu eser Azerbaycan'da ilk defa 1938'de yayınlanmıştır. Prof. Hemid Arslı'nm hazırladığı bu neşir bütünlükle Türkiye'de yayınlanan Orhan Saik Gökyay neşrine dayanmakta idi. Azerbaycan halk edebiyatı araştırıcılarının Kitab-ı Dede Korkut destanı ile ilgili tetkikleri ise 1920-30 yıllarına tesadüf etmektedir.

Stalin'in eski Sovyetler Birliği'nde 1937'de başlattığı "Büyük terör" de zarar gören edebî eserlerden birisi de Kitab-ı Dede Korkut destanları olmuştur. Pantürkizm tebliği ve milletçiliği ileri sürülerek bu edebî abide yasaklanmış, onunla ilgili tetkikleri olan araştırmacıların bazıları da cezalandırılmıştır. Destanın 1950 'de Bakü'de, akademisyen V. V. Bartold'un çevirisinde Azerbaycan alimleri tarafından yayınlanması eski Soyvet yönetimi arasında gerçek bir hiddet fırtınası doğurmuştur Kitab-ı Dede Korkut destanları üzerindeki yasak, Stalin'in ölümünden sonra kaldırılmış, bu destanla ilgili yalnız Türkiye'de Azerbaycan'da değil diğer Türk Cumhuriyetlerinde (Türkmenistan, Kazakistan), yabancı ülkelerde (ABD, İngiltere, Hindistan vs.) bir sıra dikkati çeken araştırmalar ortaya çıkarılmıştır. Rus dilinin yanısıra destanın tam metni İngilizce, Almanca, İtalyanca, Hırvatça, Litva vs. dillere aktarılmıştır.

Kuşkusuz, Kitab-ı Dede Korkut Oğuz Türkleri'nin ortak edebî abidesidir. Bu fikri kabul et-

mekle birlikte, destanın tetkikatçılarmın çoğu onun ortaya çıkış yeri olarak Azerbaycan üzerinde dururlar. Rusya'da bu destanın en tanınmış araştırıcılarından olan V. V. Bartold sonuçta şöyle bir neticeye gelmiştir: "Bu destan çok çetin ki, Kafkasya muhitinden dışarıya formalaşabilirdi". Gerçekten de destandaki olayların büyük bir kısmı şimdiki Azerbaycan'ın sınırları içerisinde gelişir. Destanın farklı boylarında Gence, Berde, Nahçıvan, Şerur, Dereşam, Derbend, Göğce Gölü vs. gibi bugün de coğrafî açıdan Azerbaycan'a bağlı bölgelerin adı geçer. Destan kahramanları bü bölgelerin vatandaşlarıdır, onların yakın komşuları ise, Gürcü, Abhaz ve başkalarıdır. Destanların tanınmış Türk araştırıcılarından Muharrem Ergin de onların hem dil, hem de tarihî-coğrafî açıdan Azerbaycan'la ilgisi fikrini kabul eder. Muharrem Ergin'in fikrince Türklüğün ortak edebî habidesi, ortak halk destanı olan Kitab-ı Dede Korkut Azerbaycan'la daha sıkı şekilde bağlıdır.

XVII. yy. ortalarında Şamahı'ya gelen meşhur Türk seyyahı Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde, Dede Korkut'un mezarının Derbend'de olduğunu ve Şamahıların bu mezarı saygı ile ziyaret ettiklerini yayar.

Çağdaş Azerbaycan alimlerinden Emin Abid, Ahmet Caferoğlu, Mikayıl Refili, Ali Sultanlı, Hemid Araslı, Mirali Seyıdov, Şamil Cemşidov, Kamal Abdullayev, Feryad Zenynalov vb. Kitab-ı Dede Korkut destanları ile ilgili araştırmalar yayınlanmıştır.

Kitab-ı Dede Korkut destanında orta çağ Azerbaycan-Türk hayatı tüm boyutları, tüm sahaları ile aksetmiştir. Çocuk eğitiminden devletin yönetilmesine kadar, en farklı meseleler aydınlatılmış, aynı zamanda Oğuz Türklerinin hayat özellikleri, onları başka halklardan ayıran cihetler, dikkati çekecek bir şekilde verilmiştir. Kuşkusuz destan, Türklerin, özellikle de Azerbaycan Türklerinin yalnız çağdaş, yani destanın yazıya alındığı dönemdeki hayatını değil, eski düşünce ve tasavvurlarını, inanç ve kanaatlerini öğrenmek açısından da en kıymetli edebî kaynaklardan birisidir.

Kitab-ı Dede Korkut kahramanlık destanıdır. Çünkü burada ilk sırada, ilinin, ulusunun, kendinin özgürlüğü, egemenliği uğrunda savaş veren, düşman gördüğünde öc almayı düşünen, hakkı, adaleti savunan alp erenlerin hayatı ve mücadelesi tasvir edilmiştir.Çünkü burada vatan uğrunda ölüm, ölümlerin en mümtazi ve şereflisi sayılır; aile şerefi ve namusu her şeyden yüce tutulur. Çünkü buradaki kahramanlar savaş meydanlarında korkunç düşmanla karşılaşmaktan sevinç ve mutluluk duyarlar; zor durumlarda hiç bir zaman birbirlerini yalnız bırakmazlar. Hiç şüphesiz, kahramanlık sayfaları ile birlikte Kitab-ı Dede Korkut'ta, gönül okşayan sevgi sahneleri, karşılıklı inanma ve inanca dayanan, muhabbetleri yolunda her ıstıraba dayanmayı beceren samimi ve vefalı aşıklar da vardır. Ama destanların tarihi-etnografik açıdan bir özgürlüğü ve özelliği de, eski Türklerin savaşta, kılıç kullanmakta, ok atmada kadınla erkek arasında fark gözetmeyişini, kahramanlık ve sevgi konuları üzerinde kökleşmiş boylarda, yüksek bedii ustalıkla aksettirmesidir.

Kitab-ı Dede Korkut yalnız kahramanlığın ve sevginin değil, ayrıca bilgeliğin destanıdır. Destanda bu halk bilgeliğinin taşıyıcısı, tüm boylara katılan, her boyun sonunda boy boylayıp soy soylayan, Oğuz kahramanlarının şerefine yeni bir Oğuznâme yaratan Dede Korkut'tur. Dede Korkut'un tarihî bir şahıs olup olmadığı hakkında elde hiç bir ilgi yoktur. Bu açıdan onu, destanın müellifi olarak, adlandırmak da gerçeklikten uzaktır. Dede Korkut sadece efsanevî bir obrazdır, Türk tecrübesinin, Türk bilgeliğinin simgesidir. Dede Korkut, farklı destanlarda tesadüf edilen aşık-ozan-bakışlarm umumileştirilmiş, toplu bir timsalidir.

Kitab-i Dede Korkud destanının etkisi ile Azerbaycan yine orta çağ halk edebiyatında gerek konu, gerekse dil açısından bu destana yakın olan "Karaoğlu" adlı başka bir destanın ortaya çıkması da, Dede Korkut'un Azerbaycan muhiti, Azerbaycan Türklerinin varlığı ve hayatı ile ilgisi yönünde yorumlanabilir.

Başka bir kahramanlık destanı, Köroğlu XVI-XVII yy. Azerbaycan'da cereyan eden tarihî-siyâsî olaylarla, ilgili olarak meydana çıkmıştır. Bu destandaki tarihîlik Kitab-ı Dede Korkut'taki tarihîlikten daha kesin ve bazı kaynaklarla tasdik olunan bir tarihîliktir. Tarihçi alimlerin ve edebiyat araştırmacılarının ortak fikrine göre, Köroğlu destanında aksetmiş olayların esasında bütün Azerbaycan'ı bürümüş Celaliler isyanı bulunmaktadır. Köroğlu destanının manzum bölümünü oluşturan şiirlere hala XVIII. asrın başlarında yaşamaya alınmış eserlerde tesadüf edilmektedir. Tebrizli Elias Muşeğin 1721'de yazıya alınmış "Neğmeler" kitabında Köroğlu destanmdan götürülmüş 13 koşmaya yer verilmiştir. Azerbaycan şairi Endelib Karacadaği de halk edebiyatı seçmeleri esasında tertip ettiği elyazma antolojisine Köroğlu koşma ve geraylılarını dahil etmişti.

Köroğlu destanı da Kitab-ı Dede Korkud gibi uluslararası bir edebî abidedir. Hem de, yalnız Türk halkları arasında yaygın olan Dede Kor-

kut'tan farklı şekilde Köroğlu, hem Türk (Azerbaycan, Türkmen, Özbek vs.), hem Fars kökenli (İran, Tacikistan), hem de Hıristiyan (Gürcü, Bulgar vs.) halklar arasında yayılmıştır. Diğer Halk Edebiyatı örneklerimiz (mesela elyazması Vatikan'da, Berlin'de ve Drezden'de muhafaza edilen Kitab-ı Dede Korkut, Rus diline tercümesi elde olan, orjinali ise şimdiye kadar bulunmayan onlarla Azerbaycan masalı vs.) gibi Köroğlu destanının da ilginç bir kaderi vardır. Destanın metni ilk defa Güney Azerbaycan topraklarında derlenmiş ve yazıya alınmıştır. Köroğlu destanını ilk kez derleyen Polonya kökenli Rus diplomatı Aleksandr Hodzko idi. O, XIX. yy. başlarında Sent, Petersburg Üniversitesi'nin Şarkiyat Bölümü'nde tanınmış Azerbaycan şarkiyatçısı Prof. Mirze Cafer Topçubaşı'nm (1789-2869) talebesi olmuştu, Azerbaycan Türkçesini ve Fars dilini mükemmel bilirdi. Hodzko Azerbaycan Türkçesi ile derlediği destan metnini İngiliz diline aktararak 1842'de Londra'da kitap halinde yayınlatmıştı. Daha sonra 1856'da destanı İngilizce'den Rus diline tercüme etmiş ve Tiflis'te kitap olarak bastırmıştı. Romantik kahraman tipi olan Köroğlu XIX. yy.'da bir sıra Batılı ve Rus alimlerinin, şarkiyatçılarının dikkatini çekmiş, destanla ilgili makale ve araştırmalar yayınlanmıştır.

Azerbaycan ise Köroğlu destanının derlenmesine 1920 yıllarından sonra başlanmış, destanın ilk ilmî-tenkitli metni 1949'da yayınlanmıştır. Halk edebiyatı uzmanı Memmedhüseyn Tehmasıb'ın tertip ettiği bu kitaba destanın 17 kolu (yahut boyu) dahil edilmişti. Son yılların folklor derlemeleri sırasında halk arasında Köroğlu destanının yeni kolları yazıya alınmıştır. Köroğlu destanı hakkında 1979'da, Azerbaycan kökenli Fransa alimi Şirin Melikoff'un Paris'te yayınlanan tetkikatı onun geçen asırda olduğu gibi şimdi de Avrupa'nın edebî-ilmî dairelerinin ilgisini çektiğini göstermekdedir.

Köroğlu destanının kahramanı olan Köroğlu Azerbaycan Türkleri arasında bir millî kahraman ve genellikle kahramanlık simgesi durumuna gelmiştir. Büyük Azerbaycan bestekarı Üzeyir Hacıbeyli, bu destan esasında dünyaca ünlü Köroğlu operasmı bestelemiştir.

Yalnız Azerbaycan Köroğlusunun kahramı değil, Türkmen, Türk, Özbek, Kazak, Tacik, Gürcü, Kürt, Bulgar Köroğluları da, adaletsizliklere karşı savaşan, ezilenlerin hak ve hukunu savunan cesur bir cengâverdir. Destanın Kafkasya versiyonunun, Gürcü, Ermeni ve Kürt arasında yayılmış Köroğlu boylarının onlara Azerbaycan Türklerinden geçtiği konusunda tetkikatçılar arasında hiç bir fikir ayrılığı yoktur. Orta Asya Köroğlusu ise tabii ki, daha farklıdır. Eğer Kafkasya Köroğlusunda tarihî roman unsurlarını andıran hatlar varsa, Orta Asya Köroğlusu daha çok masal tiplidir, daha fazla nağıl, efsaneye dayanmıştır.

Köroğlu kendi kişiliğinde, kılıç vuran bir kahramanla, saz çalarak şiir koşan ince ruhlu bir aşıkı maharetle birleştirmiştir. Bütün destan boyunca o, ezilen halkın, hukuku çiğnenen insanların yanlısı, yardımcısı gibi takdim olunur. Köroğlu halkın yanında olmayı kulların önünde gitmeyi kendisi için şeref bilir;

"Qul deyerler, qulun boynun burarlar,
Çullar qabağıda geden tirem men..."

Delileri ile Çamlıbel'e çekilen Köroğlu her zaman elini ülkenin nabzı üzerinde tutar, nerede bir haksızlık duyulsa, nerede bir adaletsizlik işlense oraya koşar. Bazen kılıcı, bazen otoritesi, bazen de sazı ile hakkı çiğnenenin hakkını ken disine verir. Bu açıdan da Köroğlu destanın bir çok boyları, Köroğlu'nun muhtelif seferleri (Köroğlu'nun Bağdad seferi, Köroğlu'nun Erzurum se feri, Köroğlu'nun Tokat seferi vs.) şeklinde dü şünülmüştür. Destanda Köroğlu yalnız kahraman bir savaşçı, yalnız güzel şiirler yaratan aşık değil, aynı zamanda ince muhabbetle seven, sevgilisi Nigar'm yolunda ölüme bile göz kırpmadan giden sadakatli bir eş, Çamlıbel'deki yüzlerce yiğit-deli için şefkatli bir atadır. Destan Köroğlu'nun do ğumundan ölümüne kadar onun tüm hayat ta rihçesini aksettirir. Azerbaycan Türklerinin vefa, sadakat, yiğitlik, kahramanlık hakkındaki bir çok düşünce ve kanaatler Köroğlu destanında gün ışı ğına çıkarılmış, oradaki bir sıra bilgice şiirler, hal kın arasında yayılarak ata sözü ve masal gibi kul lanılmıştır. ,

XIX.-XX. yy. Azerbaycan tarihinde Rus ve İran baskısına karşı barışmaz mücadeleleri ile halkm arasında tanınan Kaçak Nebi, Kaçak Kerem, Katır Memmed, Settarhan vb. kahramanlık hakkındaki destanlar da kuşkusuz kahramanlık destanları sırasına dahildir. Ama bu eserler Kitab-ı Dede Korkut ve Köroğlu gibi mükemmel değildir. Onlarda yazılı edebiyata etkisi daha dikkati çeken bir şekilde gözükmektedir. Bu da adı geçen destanlarm bir aşığm yaratıcılığının eseri olmasından kaynaklanmaktadır.

Muhabbet destanları, yahut bir başka bir deyişle, halk romanları, Azerbaycan Halk Edebiyatının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır.

Eğer kahramanlık destanları mücadele ve savaş dönemlerinin eserleriyse, muhabbet destanları da, daha çok dinç, barışçı hayatı yansıtırlar. Saf, sa mimi sevgi duyguları, sadakat, mânevi bütünlük dostluk, insanperverlik bu destanların esas ko nularıdır. Muhabbet destanlarının tüm dünya folk lorunda olduğu gibi, iki esas kahramanı vardır. Bunlardan birincisi sevgili; ikincisi ise ona ka vuşmak yolunda cefalara, ıstıraplara göğüs geren, bir an olsun geri çekilmeyi düşünmeyen aşıktır. Her aşk destanı, sonu ya mutluluk, ya da kederle biten böyle bir masala çevrilmiş sevgi üzerine ku rulmuştur.

Muhabbet destanları bazı özellikleri ile kah ramanlık destanlarından ayrılmaktadır. Bu des tanlar bir kural olarak üstadnamelerle başlar. Her destanın başlangıcında eğitici nasihatçı mazmunu ile dikkati çeken üç üstadname verilir. Üstadnameler için usta aşıkların eserleri alınır. Des tan güzelleme, yahut duvakkapma ile tamamlanır. Sonda okunan bu aşk şiiri, mutluluğu, birlikte ge çecek hayatın güzelliklerini anlatır; sevgililere güzel hisler iletir. Azerbaycan'da Aşık Garip, Esli ve Kerem, Abbas ve Gülgez, Şah İsmayıl vs. mu habbet destanları halk arasında yaygındır. "Ferhad ve Şirin", "Leyli ve Mecnin", "Tabir ve Zöhre" vb halk destanlarının ise halk edebiyatından klasik şiire, yahut aksine, Nizami gibi kudretli bir şairin yaratıcılığından halk edebiyatına geçmesi konusu ise hala edebiyat uzmanları arasmda tar tışılmaktadır.

Tabii ki, muhabbet destanlarının dili, üslûbu, kuruluşu, buradaki şiir parçalarının tonu ve mazmunu kahramanlık destanlarından farklıdır. İkinci kısım destanlarımızdaki kahramanlık, harbcilik, savaş rüzgârlarına karşılık; muhabbet konulu halk romanlarında ince, zarif hisler, lirizm hakim durumdadır. Asrımızın başından itibaren, Azerbaycan muhabbet destanlarının bir çoğu esas alınarak halkın geniş ilgi duyduğu opera ve operetler bestelenmiştir.

Azerbaycan Halk Edebiyatı yalnız lirik ve epik türlerdeki eserlerle sınırlanmamıştır. Halk edebiyatı örnekleri içerisinde en eski zamanlardan beri dramatik tür-halk dramları da yer almaktadırlar. Bu halk dramları ve gösterileri çeşitli münasebetlerle düzenlenen merasimlerden doğarak türemişlerdir. Bu açıdan bu dram ve oyunlar merasimlerle ilgili, sosyal konulu ve aile-maîşet konulu dramlar olarak tasnif edilirler.

Mesela, eskiden beri Azerbaycan Türkleri arasında çok yaygın olan halk dramı örneklerinden biri "Kosa-kosa" oyunudur. Bu oyun Tamahkâr Koşa (köse) ile alçak gönüllü Keçinin karşılaştırılması üzerine kurulmuştur. Nevnji bayramının kutlandığı günlerde sokak ve meydanlarda gösterilen bu gösteride, Tüğsüz Koşa kışın, uzun sakallı Keçi ise baharın simgesi gibi tasvir olunurlar. Zamanın bittiğini, artık gitmeye zorlandığını gören Koşa, kendisi ile mümkün olduğu kadar çok şey götürmek ister. Ama sonunda, Keçi ile savaşta yalnız götürmek istediklerini değil, yaşamını da yitirir. Böylece, sembolik planda bahar kışa üstün gelir, her şey değişir, yenilenir.

"Tenbel Kardeş", "Ekende yok, biçende yok, yeyende ortak kardeş" vs halk dramları da merasim karakterli idi. Bu dramlar, halkın her sene kutladığı mahsul bayramları zamanı oynanırdı. Böyle dramların konusu köy hayatından alınır tarlasında çalışmayanlar, işinin peşinde koşmayanlar, ama sonunda herkesten daha fazla yemek fikri ile yaşayanlar mizahi bir tarzda sahneye getirilirler.

Edebiyatın ve hayatın esas konularından biri olan zenginlerle yoksullar, hilekârlarla namuslular arasındaki ebedî mücadele ise "Han-han", "Keçel" vs. gibi sosyal konulu halk dramlarında ele alınır. Karagöz tiyatrosu, Kilimarası oyunları, (cambaz), Kendirbaz gösterileri vs. diğer Türk boylan gibi Azerbaycan Türklerinin de gelişmiş bir halk tiyatrosuna, halk dramları geleneğine sahip olduklarını gösteriyor.

Azerbaycan Halk Edebiyatının çok az bir kısmı derlenmiş ve incelenmiştir. Ama elde olan bu küçük kısım örnekler de Azerbaycanlıların zengin ve özgün bir manevî mirasa malik olduklarının nişanesidir. Azerbaycan Halk Edebiyatının sistemli şekilde öğrenilmesi, derlenmesi ve tetkik edilmesi yolunda ilk adımlara 1880 yıllarında başlanmıştır. Rusya'nın öğretmen okullarından, özellikle de Gori Öğretmenler Seminarisi'nden mezun olan genç Azerbaycanlı öğretmenler çalıştıkları yörelerdeki, aşık şiirlerini, nağılları, bayatıları, latifeleri, efsaneleri vs. derleyerek Tiflis Rus dilinde 181-1916 yılları arasında her sene bir cild olarak yayınlanan SMOMPK (Sbornikpo opisaniyu mestnostey i plemyon Kavkaza-Kafkasyanın yerlerini ve tayfalarını tetkik eden mecmue) toplusunda bazen orijinalleri ile birlikte, bazen de sadece Rusça tercüme olarak yayınlatmıştılar. Azerbaycan Halk Edebiyatının tetkiki, 1930-40 yıllarında daha ciddî ve ilmî esaslar üzerine geçirilmiştir. Prof. Bagri, Henefi Zeynallı, Veli Huluflu, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Emin Abid, Hümmet Alizade, Salman Mümtaz Memmedhüseyn Tehmasıb, Ehliman Ahundov vb. folklor araştırmacıları, halk edebiyatının yüzlerce örneğini derlemiş, onları edebî

açıdan tetkik etmişlerdir. Son yıllar zarfında Azerbaycanda ve Azerbaycan Türkleri'nin yaşadıkları diğer bölgelerde bir taraftan halk edebiyatı numuneleri derleniyor, öbür taraftan ise onların tetkiki sahasında çalışılıyor. Azerbaycan Bilimler Akademisinin Nizami Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde Azerbaycan'ın tüm tarihî bölgelerini kapsayan halk edebiyatı antolojilerinin ve halk edebiyatı türlerinin yayılma haritalarının neşrolunmasına başlanmıştır.

Aşık Şiiri

Azerbaycan Halk Edebiyatının önemli bir kısmını Azerbaycan aşık şiiri, yahut aşık yaratıcılığı oluşturmaktadır. Aşık şiirinin yaratıcıları halkın arasından yetişmiş sanatkarlar-aşıklardır. Âşık, Azerbaycan çevresinde zaman zaman halkın inandığı, güvendiği, kendi derd ve kederlerini açıkladığı, zor durumlarda yardımına koştuğu bilge bir insandır. Aşık halkın düşünce ve fikirlerinin danışmanıdır. Ona göre de ata sözlerinin birinde "Aşık el (halk anlamında-V. M.) anasıdır."- denilir. Aşık doğrunun, gerçeğin terennümcüsü ve taraftarıdır. Ona göre de başka bir atalar sözünde "Aşık gördüyünü çağırar" (yahi aşık her şeyi olduğu gibi açıklar, söyler manasında) denilir. İlk millî gazetemizin naşiri ve başyazarı Hesenbey Zerdabi şöyle yazar: "Azerbaycan halkı aşığa ele kulak asır ki, lap etini kessen de xeberi olmaz". Millî musiki sanatımızın klasiği, yalnız aşık şiirinin değil, aşık musikisinin de mahir bilicilerinden biri olarak tanınan Üzeyir Hacıbeyli ise, aşığın Azerbaycan hayatının, Azerbaycan varlığının ve tabiatının ayrılmaz bir parçası olduğunu göstererek şöyle yazıyor: "Aşığa temiz hava, yaşıl çemen, çöl çiçeklerinin etiri, uca dağlar, geniş tarlalar, guşların cehcehi, çayların şırıltısı ilham getirir, aşıg esi azad ressamdır".

Aşık halkın arasında yalnız koşma yahut geraylı çağıran, destan söyleyen, saz çalıp söz koşan bir sanatçı değil, aynı zamanda aklı, büyük hayat tecrübesi, hazırcevaplığı, her açıdan iyimserliği, insanperverliği ile seçilen bir halk öğretmeni olmuştur. Azerbaycan'da aşığa yalnız saygı ile değil, aynı zamanda beklenti ile yaklaşılmış, ondan herkese örnek olabilecek bir yaşam tarzı, bir davranış biçimi beklenmiştir. Azerbaycan aşık şiirinin klasiği Aşık Alesger halkın bu istek ve düşüncelerini dile getiren şiirlerinin birinde şöyle söyler:

Aşık olub terk-i veten olanın,
Ezel başdan pürkamalı gerekdir.
Oturub durmaqda edebin bile,
Me'rifet elminde dolu gerekdir.
Xalqa heqiqetden metleb qandıra,
Şeytanı öldüre, nefsin yandıra,
El içinde pak otura, pak dura,
Dalısmca xoş sedalı gerekdir.

Azerbaycan halk kültüründe önemli yeri olan aşık, en eski zamanlardan beri halkın arasına varsak, *ozan,* dede, aksakkal, yanşak ve nihayet aşık isimleriyle tanınmıştır. Azerbaycan folklorcularının araştırmaları VI. VII. yy. da aşığın halk arasında Varsak adıyla tanındığını ve bu addan da varsağı şiir şeklinin günümüze ulaştığını ortaya çıkarmıştır. Sonraki yüzyıllarda, özellikle de VIII. X .asırlarda aşık daha fazla Ozan yahut Dede adı ile meşhur olmuştur. Sonraki asırlarda da sanatı ile ün kazanmış Azerbaycan aşıklarının bir kısmının Dede mahlası ile tanınması bu adın XVI. yüzyıla kadar halk arasında ve aşıklar içerisinde geçerli olduğunu göstermektedir. Halk arasında bugün de popüler olan

Qızım, qızım qız ana,
Qızımı verem ozana,
Ozan axça qazana,
Qızım geye, bezene.

bayatısı eski Azerbaycan çevresinde ozan-aşığm, cemiyetin seçkin temsilcilerinden olduğunu, herkesin ona saygı ile yanaştığını göstermektedir. Azerbaycan'ın eski kültür merkezlerinden biri olan Gence'de şimdi de Ozanlar mahallesi mevcuttur.

Orta çağda aşık anlamında kullanılan "Yanşak" sözü, zaman geçtikçe ilk manasını yitirmiştir. Bugünkü Azerbaycan Türkçesi'nde fazla konuşan, geveze anlamlarında kullanılmaktadır. Halk arasında başarısız aşıklara" Yanşak" denilmesi de, bu terimin değişikliğe uğramasının, aslında kötü aşık, beceriksiz aşık manalarını ifade ettiğini gösteriyor. Aşık terimi Azerbaycan Türkçesi'ni XIV. yy. sonrasında dahil olmuştur.

Azerbaycan aşık edebiyatının ilk belli temsilcisi XVI yy. 'da yaşamış ve Şah İsmayıl Hetai'nin muasırı olmuş Aşık Kurbani sayılır. Ama Klasik

Azerbaycan Edebiyatı'nın ve folklorunun ünlü araştırmacısı Salman Mümtaz 1929'da yayımladığı makalelerinin birinde, XIII. yüzyılda yaşamış halk aşığı Molla Kasım'm şiirlerinden örnekler vermişti:

Mügabirden güzar etdim,
Ecaib merdüman gördüm.
Qaranqu topraq altında,
Yatar cism ile can gördüm.

Azerbaycan aşıklarının yaratıcılığı, konu açısından oldukça farklıdır. Her zaman hakkın, ezilenin, halkın tarafında olan aşıklar kendi eserlerinde, içinde yetiştikleri toplumun arzu ve isteklerini karşılamaya çaba göstermiş; onun dostunun dostu, düşmanının düşmanı olmak için uğraşmışlardır. Güzelin ve güzelliğin terennümü, sevgi motifleri de Azerbaycan aşıklarının asırlar boyu ele aldıkları, sık sık müracaat ettikleri esas konulardandır. Aşıklar Azerbaycan tabiatının güzelliğini, Azerbaycan insanının manevî sıfatlarım tasvir eden yüzlerce koşma ve geraylı müellifidirler. Azerbaycan Türklerinin tarihi, onların kendi varlıkları, hak ve hukukları uğrunda verdikleri kanlı mücadeleler de aşıkların nazarından kaçmamıştır.

Azerbaycan aşıkları da diğer Türk boylarının halk sanatkârları-Anadolu aşıkları, Kazak ve Kırgız akınları, Türkmen ve Özbek barışılan gibi kendilerinde üç sanatçıyı, şairi, besteciyi ve şarkıcıyı birleştirmiş, halk şenliklerinin, toy ve düğünlerinin tüm ağırlıklarını omuzlarına almışlardır.

Büyük geleneklere sahip Azerbaycan aşık sanatı, aşık şiiri şekil açısından da oldukça zengindir. Bazı tetkikatlarda millî aşık şiirimizin 71, bazılarmde ise 84 şeklinin olduğu gösterilmektedir. Türk halk yaratıcılığının hem dil, hem de şekil açısından tam millî örnekleri gibi aşık şiirinin bütün şekilleri hece veznindedirler. Azerbaycan aşık şiirinin en geniş yayılmış şekilleri geraylı, tecnis, koşma, üstadnâme, deyişme, mühemmes, vücudnâme, divani, qıfılbend, recez ve başkalarıdır. Bu şiir şekilleri kendi aralarında da bazı forma değişikliklerine uğramış ve onların daha farklı şekilleri meydana çıkmıştır. Mesela, kendi başına bir aşık şiiri şekli olan koşmanın koşayarpak, koşmamüstezad, sallama koşma vs. gibi şekilleri vardır. Tecnislerin de kendi arasında, cığalı tecnis, ayaklı tecnis, dudak değmez tecnis vs. şekilleri mevcuttur. Bu şekil çeşitliliği, herşeyden önce aşık sanatının zenginliğinin ve büyük geleneklere dayanmasının mahsulüdür.

Evvelce de bildirildiği gibi, Azerbaycan aşık şiirinin ilk belli temsilcisi XVI yy. 'da yaşamış Aşık Kurbani'dir. Güney Azerbaycan'ın Diri köyünde doğduğundan, Dirili Kurbani olarak da tanınmaktadır. Bu aşığın hayatı hakkında Kurbani adlı bir destan da vardır. Kurbani Şah İsmayıl Hetaî'nin çağdaşı olmuş, onun daveti üzerine Tebriz'e gelerek şahın sarayında yerleşmiş ve bir kısım şiirlerini burada yazmıştır. Bu şiirlerin çoğunda aşık kendinden değil, halkın içerisinde yaşadığı kötü durumdan söz açmıştır:

Men haqq aşiqeyem, haq yola mayii,
Kitabım Qur'andır, olmuşam qayil,
Müridim, mürşidim ey Şah İsmayil,
Derdimin elinden feryada geldim.

XVII. XVIII. yy. Azerbaycan'ın güneyinde ve kuzeyinde yaşamış Aşık AbbasTufarqanlı, Sarı Aşık, Heste Kasım vs gibi üstad sanatkârlar aşık şiirini dikkati çekecek bir düzeye yükseltmiş, onun yeni şekil ve yeni mazmunlarla zenginleştirmiş, halk arasında aşık kültünün daha da gelişmesine imkan sağlamışlardı. Bunlar arasmda Sarı Aşık, bayatının emsalsiz bir üstadı olarak tanınmıştı. Aşık Abbas ve Aşık Valeh'in destan yaratıcılığı sahasında da önemli hizmetleri olmuştur. Onlarn koştukları "Abbas ve Gülgez", "Valeh ve Zernigar" gibi destanlar yalnız bu sanatkârların hayatı ve çevresi hakkında bilgi vermekle kalmamış, aynı zamanda onların eserlerinden bir sıra örnekleri günümüze taşımışlardı.

Azerbaycan'da XIX. yüzyılda yaşanan büyük kültürel gelişme, edebiyat ve medeniyetin yenileşmesi aşık edebiyatını da etkilemiştir. Bu asır içerisinde Azerbaycan aşık edebiyatının, Aşık Alı, Şemkirli Aşık Hüseyin, Aşık Musa, Molla Cüme, Varhiyanh Aşık Mehemmed, Aşık Ehmed, Aşık Elesger, Aşık Hüseyin Bozalqanlı, Aşık Peri, Aşık Beşti, Haltanlı Tağı vb. tanınmış temsilcileri yetişmiştir. XIX. yy. Azerbaycan aşıkları, aşık sanatının geleneklerini devam ettirmekle birlikte, aşık şiirine yeni şekiller ve yeni konular getirmiş, özellikle de bir musiki aleti olarak sazın tekmilleştirilmesi ve aşık havalarının inşâsı sahasında ileri adımlar atmışlardı. Diğer taraftan, evvelki devirlerde yaşamış meslektaşlarından farklı olarak XIX yy. aşıkları sosyal konulara daha fazla ilgi gösterdiler. Azerbaycan'da Çarlık idaresinin tenkidi, halka yapılan mezalim ve baskılara karşı barışmazhk ve mücadele ruhu, yenileşmeye, eğitime ve kültüre çağrı, bu devir aşık şiirinin esas konularını oluşturmakta idi.

Azerbaycan aşıkları XIX. yy.'da yalnız kendi ülkelerinde değil, yurt dışında da iyi tanınıyorlardı. Aşık Ah ve Aşık Alesger Türkiye'de bulunmuşlardı. Dağıstan'da, Kuzey Kafkasya'da,

Orta Asya'da ve İran'da Azerbaycan aşıklarının adları ve eserleri biliniyordu. Azerbaycan aşık edebiyatının etkisi ile komşu Ermeniler, Gürcüler, Avarlar, Lezgiler ve diğer Kafkasya halklarının temsilcileri arasında şiirlerini Azerbaycan Türkçesi ile yazan onlarca istidadlı halk sanatkârı-aşık yetişmişti.

XIX. asırda aşık şiirinde çağdaş kültürün ve yazılı edebiyatın da bazı etkileri gözükmekte idi. Aşık Alesger, Molla Cuma, Mirze Beyler vs. gibi aşıklar klasik edebiyat geleneklerine de sahip idiler; bazı aşıklar kendi ana dillerinin yanı sıra Arap, Fars, hatta Rus ve Fransız dilini de biliyorlardı. Bu da onların şiirlerinin tekmilleşmesine, dil açısından zenginleşmesine ve güzelleşmesine imkan sağlıyordu.

Kuşkusuz, XIX. yy. Azerbaycan aşık şiirinin tarihinde bir yükseliş merhalesi idi. Hiç tesadüf değil ki, yalnız Azerbaycan'da değil, tüm Türk dünyasında aşık şiirinin en yüce zirvelerinden biri olarak kabul edilebilecek olan Aşık Alesger, bu dönemde yaşamış ve kendi geleneklerini, aşık şiirini okulunu yaratmıştı. XX. yy. Sovyet döneminde faaliyet gösteren aşıklar, bu gelenekleri yeterli bir şekilde devam ettiremediler. Doğrudur, XX. yy.'da Azerbaycan'da Aşık Mirze, Aşık Esed, Aşık Hüseyin Cavan, Aşık Şemşir gibi halkın ruhuna yakm, samimi şiirleri ile tanınan aşıklar yetiştiler. Ama XIX. yy. üstad aşıkları ile mukayesede XX. yy. aşıklarının büyük bir kısmı yalnız irsan aşıklar idi. Onlar daha çok üstad sanatkârlarının eserlerini kitle içerisinde irsa ile yetinirlerdi. Diğer taraftan, Azerbaycan aşık şiirinin kendi geleneklerinden uzaklaşmasında, edebiyatın, sanatın, kültürün tüm sahalarının ideolojiye tâbi kılınması da önemli rol oynadı. Aşıklar da, bazı şairler gibi eserlerinden Leninizm fikirlerinin, Sosializm'in üstünlüklerini işlediler. Ve tabii ki, halk, ruhuna uygun gelmeye böyle yabancı aşık şiirlerini halk edebiyatı örneği gibi yaşatmayı düşünmek bile istemiyordu. Bunun da nitecesincîe çağdaş Azerbaycan aşık şiiri bazı başarılarına rağmen tümü ile bir düşüş dönemi yaşamaktadır.

Azerbaycan halk edebiyatı Azerbaycan Türklerinin en büyük serveti, onların manevî kimliği durumundadır. Zaman geçtikçe bu büyük servetin değeri daha da artar. Çünkü bu edebiyat, asırların tecrübesini ve bilgilerini yaşadı; çünkü ona halkın tabiatına, düşünce tarzına yabancı olan hiç bir şey katışmamıştır. Tabii ki, Azerbaycan'da yaşanan şimdiki millî özüne geliş, kendine dönüş sürecinde, bu manevî servet hazinesinin önemi ve değeri daha da artmaktadır.

Yazılı Edebiyat

Azerbaycan yazılı edebiyatı da halk edebiyatı gibi eski bir tarihe maliktir. Ama tabii ki, sözlü edebiyat örneklerinin ortaya çıkış tarihini, yaşını, ihtimallerle, analojilerle belirlemek mümkün olduğu halde, yazılı edebiyat örneklerinin her birinin arkasında müşahhas, gerçek tarih durmaktadır. Şüphesiz, Azerbaycan'ın eski kültür yurdu olması, onun topraklarında farklı devletlerin kurulması, farklı dinî anlayışların yayılması, dünya medeniyetinin "Avesta" gibi muhteşem bir abidesinin burada meydana gelmesi Azerbaycan'da yazılı edebiyatın erken doğuşunu da etkilememiş değildi. Ama hafızalarda yaşayan halk edebiyatı örneklerinden farklı olarak, ömrünü kağıt, deri, pergament, papirüs üzerinde sürdüren yazılı edebiyat örneklerinin büyük bir kısmı, savaşlar, yangınlar vs. nedeniyle günümüze ulaşamamıştır.

Bazı edebiyat tarihçileri Azerbaycan edebiyatının tarihini 2500 sene önce yazıldığı tahmin edilen "Avesta"dan başlatışlar. Tabii ki, Azerbaycan Edebiyatı tarihî ile Azerbaycanda ortaya çıkan edebiyatın tarihî farklı anlayışlardır ve millî edebiyatın esas faktörü, esas alameti millî dildir. Dünya kültürünün en eski örneklerinden birisi olan "Avesta"nm ve onun yaratıcısı Zerdüşt'ün-Soroastr'ın-Zaratuştra'nm Azerbaycan'la ilgili olması kendi başına dikkat çekicidir. Zerdüştün kitabının eski Azerbaycanlıların dünya görüşü ve düşünceleri ile ilgisi, bu arada, dünya görüşünü belli bir ölçüde etkilemesi fikri de kabul edilebilir. Ama, tamamen başka bir dilde yazılmış "Avesta" dan Azerbaycan Türklerinin edebiyatının bir örneği gibi söz açmak elbetteki inandırıcı değildir.

Ama şunu da unutmamak gerekir ki; Azerbaycan zaman zaman büyük savaşlara sahne olmuş, buraya farklı dillerin, dinlerin temsilcileri gelmiş ve onlar Azerbaycan toprakları üzerinde yüzyıllar boyu yaşamışlardır. Tabii ki, gelen bu medeniyetle yerli Azerbaycan medeniyeti karşılıklı temasta olmuş, biribirini etkilemiştir. Öbür taraftan, savaş ve siyâsî sebeple gelenlerin dili üstün bir duruma geldikçe, Azerbaycan nüfusunun bir bölümü bu dili benimsemek, fikirlerini bu dilde

açıklamak zorunda kalmıştır. Mesela, ikiyüz yıla yakın devam eden Rus iktidarı döneminde, Azerbaycan, Özbek, Kazak, Kırgız, Tatar, Türkmen, Başkırt vs. edebiyatlarında millî mensupluk açısından Türk olan, ama aldığı eğitim nedeniyle eserlerini Rus dilinde yazmaya zorlanan bir takım şair ve yazarlar yetişmiştir. Bu yazarların eserleri ekser hallerde millî konulardadır; mensup oldukları milletin hayatını anlatmaya, onun psikolojisini dile getirmeye özen gösteriyorlar, ama bütün bunlara rağmen onların eserleri yabancı bir dilde kaleme alınmıştır. Aynı durum, Azerbaycan'da VII. VIII yy. Arap işgali döneminde ve bundan sonra başlayan Fars siyâsî ve medenî baskısı ile karakterize edilen dönemde tekrarlanmıştır. Başka türlü söylersek, VII. VIII. yy. Azerbaycan'da bir Arapdilli edebiyat, felsefî ve ilmî fikir gelişmiş, bu edebiyatın yaratıcıları, bu ilmi ve felsefi fikrin temsilcileri Azerbaycan Türkleri olmuş, ama yukarıda anlatılan nedenlerle onlar kendi eserlerini Arap dilinde yazmışlardır.

Arapdilli Azerbaycan Edebiyatı

Araplar Azerbaycan'a yerleştikten sonra VII. yy. sonlarına doğru burada Arapdilli bir edebiyat ve kültür gelişmeye başlamıştır. Eserlerini Arap dilinde, ama her zaman El-Azerbaycani mahlası ile yazan şairlere, yalnız Azerbaycan sınırları içerisinde değil, hilafetin Şam, Bağdad, Medine gibi kültür merkezlerinde sık sık tesadüf olunuyordu. Arap edebiyatı tarihçilerinden İbn Kuteybe'nin "Kitab eş şiir ve şuarâ", -Ebulferec İsfehâni'nin "Kitab el-eğani" eselerinin ve diğer kaynakların verdiği bilgilerden VII. asrın sonu VIII. asrın başlarında Medine'de Azerbaycan'dan gelmiş şairlerin tanındıklarını ve şöhret kazandıklarını öğrenmek mümkündür. Eski devir Azerbaycan edebiyatının tetkikatçılarından Eliyar Seferli ve Halil Yusifli, İbn Kuteybe'nin adıgeçen kitabından şöyle bir cümleye dikkati çekiyorlar: "Medine'de mevalilerden öyle bir şair yoktur ki, aslen Azerbaycanlı olmasın". Böyle şairlerinden birisi olan Musa Şehevat, VIII. yy. başlarındaki Arapdilli edebiyatta hicivlerin ve medhiyelerin büyük üstadı gibi tanınmıştı. Musa Şehevat'm Azerbaycanlı çağdaşı İsmayıl Yassar ise hemaselerin savaş ve kahramanlık şiirlerinin müellifi olarak edebiyat tarihine girmiştir. Onun eserlerinden, babasının esir olarak Azerbaycan'dan Medine'ye getirildiği, şairin kendisinin ise tam bir Arap eğitimi ve terbiyesi aldığı öğrenilmektedir. Ama hayatını Arap topraklarında geçirmesine rağmen İsmayıl İbn Yassar'ın eserlerinde Azerbaycan'la ilgili motiflere, açıklamalara da rastlanır. Kaynaklar Ismayıl'm kardeşi "Ebubekir" künyeli İbrahim'in ve Mehemmed'in de güzel şiirler müellifi olarak tanındıklarını gösteriyorlar. ,,, Arap Edebiyatı tarihine "El-Azerbaycani" mahlası ile girmiş olan Abdül Abbas el-Ema, Eme-viler hanedanı döneminde Medine'de yaşamış, medhiyeler, mersiyeler ve hicivler müellifi olarak tanınmıştır. O, aynı zamanda savaşı, kahramanlığı terennüm eden şiirler yazmış, eserlerinde Arapların diğer halklara Acem diyerek hakaret etmelerini keskin şekilde tenkit etmiştir.

IX. yy. başlarından itibaren Azerbaycan'da halk kahramanı Babekin önderliğinde, Araplara karşı yirmi iki sene devam eden bir isyan olmuştur. Bu isyan Azerbaycan'da Arap hakimiyetini bütünüyle yıkmasa da, herhalde şuurlarda, bir değişiklik meydana getirebilmiştir. Bu dönemde edebiyat tarihinde el-Azerbaycani mahlaslı şaire tesadüf edilmiyor. X. yy. Berekeveyh Zencani ve Ebu Abdulla Marağayi gibi Azerbaycan'ın güneyinde yetişmiş şairlerin Arapdilli edebiyatın örneklerini yarattıkları görülüyor. Ama XI. yy.'den başlayarak, Arap dili bir şiir, edebiyat dili olmaktan çıkar. İlim dili olarak, bazı hallerde XIX. yy.'a kadar Azerbaycan kültüründe yerini muhafaza eder. Firdevsi'den sonra hızlı bir kalkınma merhalesi yaşıyan Fars dili Yakın ve Orta Doğudaki diğer edebiyatlar gibi Azerbaycan edebiyatını da kendi etkisi altına alır. XII. XIII. yy. Mevlana Celâleddin Rûmî Nizamî Gencevî, Hakânî Şirvani vs. gibi büyük Türk sanatkârlarının eserlerini Fars dilinde kaleme almaları da her şeyden önce Farsçanın bir şiir ve sanat dili olarak gelişmesi ile ilgili idi.

Farsdilli Azerbaycan Edebiyatı

Azerbaycan'da Arap baskısının zayıflaması sonucu olarak ülkenin güneyinde Revvadi'lerin, Kuzeyinde ise Şeddadilerin devletleri kuruldu. X. yy. sonlarında tarih sahnesine çıkan bu devletler ticaretin, şehirlerin gelişmesine, ilmin ve kültürün yayılmasına gereken dikkati gösderdiler. XI. yy. sonlarında Azerbaycan'ın Selçuklular'm hakimiyeti altma geçmesi bu vaziyeti fazla değiştirmedi. Rev-

vadiler ve Şeddadiler devrinde Azerbaycan'da gelişmeye başlayan İntibah-Rönesans hareketi yeni hanedanın hakimiyeti döneminde de devam etti. XI yy. Azerbaycan'da tedricen Farsdilli edebiyatın ağırlık kazandığı görülür. Arap dili bu dönemde Azerbaycan ilim, özellikle de felsefe, edebiyat tarihçiliği, tarih vs. ilim sahalarında kullanılan bir dil idi. XI. yy. dünya çapında tanınan edebiyat nazariyecilerinden Hatib Tebrizî, şiir sanatı, kafiye vs. hakkındaki meşhur eserlerini bu dilde kaleme almıştı. Onun çağdaşı ve hemşehrisi Katran Tebrizi ise edebiyat tarihine Fars dilinde yazılmış güzel tabiat Tasvirli kasideleri ile dahil olmuştu.

XI. XII. asrlarda Ömer Genci, Yusuf İbn Tahir, Eynel güzzat Miyaneçi vs gibi Azerbaycan filozof ve alimleri, Arap dilinde onları bütün Şarkta tanıtmaya imkan sağlayan eserlerini yazdıkları sırada Ebül-Ula Gencevi, Kivami Müterrizi Fencevi, Mehseti Gencevi, Müciredcin Beylegani, Kemaleddin Nahçıvani, Feleki Şirvani, İzeddin Şirvani, Hakani Şirvani, Nizami Gencevi vs. gibi Azerbaycan şairleri de Fars dilinde gazel ve kasideler yazıyorlardı.

XII yy. Azerbaycan'ın ekonomik hayatında yer alan kalkınma, şehirlerin gelişmesi ve zenginleşmesi, ticaret ve sanatkârlığın artması ülkenin yalnız sosyal ve siyâsî hayatında değil, kültürel hayatında da yeni bir dönemin başlangıcını göstermekte idi. Bu devirde Azerbaycan topraklarında iki devlet mevcut idi. Kür nehrinin kuzey tarafında Şirvanşahlar, güney tarafından ise İldenizler hanedanları hükümranlık ediyorlardı. İçsavaşlarm olmaması, Şirvanşahlar ve ildenizler arasında normal münasebetlerin sürdürülmesi, Azerbaycan topraklarının Batı ile Doğuyu birleştiren büyük kervan yolunun üzerinde olması, burada, iki asır sonra Avrupa Rönesansmı doğuran münbit zeminin daha önce oluşmasına imkan sağlamıştı.

Devletlerin varlığı, ilim, sanat adamlarının sarayın çevresinde toplanması, XI. XII. yy. Azerbaycan'ında saray edebiyatı olarak adlandırılan bir edebiyat doğurmuştu. Saray şairleri Şirvan'da Şirvanşahlar'm, Tebriz'de ise İldenizlerin sarayları etrafında toplanmıştı. Saray şairlerinin, eserlerinde ele aldıkları konular sınırlı idi. Hükümdarları ve asilzadeleri öven medhiyeler, hükümdarın akrabalarının ve saraya yakın kimselerin ölümü halinde mersiyeler yazar, devlet hayatındaki önemli olayları şiirle anlatırlardı.

Şirvanşahlar sarayında şairlerinden oluşan bir edebî meclis oluşmuştu. Bu meclisin başında devrinin istidadh şairi Ebül-Üla Gencevi (1096-1159) vardı. Gence'de doğmuş Ebül-Üla 44 yaşında Şirvan'a göçmüş ve burada Melikü'ş Şüera (Şairler sultanı) unvanını kazanmıştı. Ebül-Üla üslûp güzelliği ile seçilen kasidelerin yazarıdır. Hakani Şirvani'nin bir şair gibi yetişmesinde ve ün kazanmasında onun rolü olmuştur.

Bu şairler meclisine dahil olan Feleki Şirvani (?-1160) yalnız bir şair olarak değil, aynı zamanda bir müneccim-astrolog olarak da devirde yaygın bir üne sahipti. Feleki, orta çağlar Azerbaycan şiirinde yaygınlaşan "Hebsiyye" lerin ilk örneğini vermiştir.

Ebül-Üla'nm çevresine toplanan şairlerden İzeddin Şirvani, daha çok Qetran Tebrizi'nin geleneklerini devam ettirerek tabiat tasvirli eserler yapardı.

XII. asrın Farsdilli Azerbaycan şiirinde Şirvan mektebinin yanı sıra Gence ve Tebriz mektepleri de yetiştirdiği ünlü şairlerle temsil edilir. Gence'de yetişen şairlerden biri de Givami Müterrizi Gencevi (7-1190) idi. Şark kaynakları, özellikle de en meşhur tezkire müelliflerin biri olan Devletşah Semerkandî onun Nizami Gencevi ile yakın akraba olduğunu söylemektedir. Givami de, Nizami gibi hayatının sonuna kadar saraylardan uzakta yaşamış, şair bağımsızlık ve özgürlüğünü saraya ve hükümdarlara bağlılıktan üstün tutmuş ibrera rağmen İldeniz hükümdarlarından Cahan Pehlivan'a, Kızıl Arslan'a ve başkalarına medhiyeler yazmıştır.

Gence mektebinin başka bir istidadh temsilcisi, ayni zamanda Azerbaycan edebiyatı tarihinde ilk kadın şaire olarak tanınan Mehseti Gencevi, güzel rubailer müelifi idi. Kaynaklarda onun üç yüz kadar rubaisi kayıt olunmuştur. Bu rubailerde aşk, insanın azadhğı ve hürriyeti, hayatın tüm neşelerini tatmak arzusu, önemli yer tutar. Farsdilli şiirde "şehraşub" adını alan "şehir şiiri"nden ilk örneklerinin de müellifi olarak bilinen Mehseti, rubailerinin bir kısmında XII. yy. Gence şehir esnafının hayatını tasvir etmiştir.

Şiir sanatında Hakani'nin devamcılarından biri gibi tanınan Müciredcin Beylagani (7-1191) de kendi mualliminin yolunu devam ettirerek zamaneye, haksızlıklara karşı isyankar şiirler yazmıştır. Onun böyle eserlerinin birinin Azerbaycan Türkçesi'ne tercümesinde aşağıdaki keskin, barışmaz mısraları okuyabiliriz:

Zamanla kertenkele olub keçinnem susuz,
Abırımı tökmerem, yaşamaram duygusuz.
Su te'bimin odunu söndürüb qoysa minnet,
Susuzluqdan ölerem, suya baxmaram elbet.

Hayatı Tebriz'de sona eren Müciredcin Beylagani burada Megberetü'ş - şüera (Şairler kabristanı) olarak

bilinen mezarlıkta defnedilmiştir. Onun Londra'da, Britanya müzesinde olan Divan'ında şairin beş bin beytten fazla şiirleri toplanmıştır.

Farsdilli Azerbaycan şürindeki Tebriz edebî mektebi, iki kudretli sanatkârın, Katran Tebrizi (1012-1088) ve Hatib Tebrizi'nin (1030-1109) adları ile temsil olunur. Tebriz yakınlarındaki Şadiabad köyünde, bir köylü ailesinde doğan Katran Tebrizi hayatını Gence ve Tebriz'de sürdürmüştür. 1042 yılı Tebriz depremini anlattığı büyük kasidenin ve zengin tabiat tasvirleri ile dolu çok sayılı şiirlerin müellifi olarak tanınmaktadır. Katran Tebrizi'nin Fars dilinde yazmış olduğu şiirlerinde Türk, güzellik ve kahramanlık simgesi olarak kullanılır. Fars dilinde yazan çağdaşları içerisinde Katran ilk defa olarak, şiirlerinde Azerbaycan Türkçesi'nden bir çok kelimeler ve deyimler kullanmıştır. Kasidelerinin birinde "İnsanların hepsi sanki dikendirler. Ben boş yere bu dikenlerin arasında çiçek arıyorum" diye zamana ve insanlara acı acı sitem etmesine, rağmen Katran'ın şiirlerinde insan sevgisi, insana, onun hayırseverliğine inancı kuvvetlidir.

Katran'm çağdaşı Hatib Tebrizi, adını kendine mahlas olarak aldığı bu şehirde doğmuşsa da, yirmi yaşında doğduğu şehri terketmiş, bütün ha yatını Bağdat'ta, meşhur Nizamiye Medresesinin müderrisi olarak geçirmiş ve 1109 da burada öl müştür. Hatib Tebrizi hem devrinin ünlü alim lerinden biri, hem de şair olarak tanınmaktadır. O, ilmî araştırmalarını Arap dilinde, şiirlerini ise Fars dilinde yazmıştır. İlim öğrenmek için, yaya olarak Tebriz'den Şam'a yollanan Hetib Tebrizi devrin büyük Arap şairi ve alimi Ebül-Üla Müerri'nin ya nında eğitim görmüştü. Arap kaynakları Hatib Tebrizi'nin Azerbaycan Türkü olduğunu ve uzun süre Bağdat'ta, Araplar içerisinde yaşamasına rağ men kendi dilini unutmadığını ve Bağdat'ta ona uğrayan hemşehirlileri ile bu dilde konuştuğunu yazıyorlar.

Buraya kadar adları hatırlatılan şairlerin hümanist mazmunlu eserleri, diğer taraftan çok sayıda bilim adamının, mimarın varlığı, mûsikî ve minyatür sanatlarının genişmesi, şehirlerin kalkınması, eğitimin geniş çapta yayılması XII. yy. Azerbaycanmda, özellikle de onun Şamahı, Gence ve Tebriz gibi kültür merkezlerinde bir Rönesans havasının yaşandığını gösteriyordu. Avrupa Rönesansma ön alanı Doğu-Azerbaycan Rönesansı fikrini, ilk defa ünlü Azerbaycan edebiyat araştırmacısı Prof. Mikayıl Refili ileri sürmüş ve tarihî-ilmî açıdan temellendirmiştir. 1940 yıllarında ortaya atılan bu görüşe, bir kısım Rus, özellikle de Ermeni ve Gürcü alimleri büyük tepki göstermişlerdir. Ancak, aradan geçen yıllar içinde ilim dünyasına sunulan yeni eserler, araştırmalar, Türk-İslam dünyasında bir Rönesans yaşandığım ve Azerbaycan'ın da, bu büyük çaplı kültür harekitinin dışında kalmadığını, aksine, onun gelişme merkezlerinden biri olduğunu açıklamıştır.

Azerbaycan'da yaşanan Rönesans devri edebiyatının ilk büyük temsilcisi Hakani Şirvani olmuştur. Efzeleddin Hakani 1126 'da Şamahı'da doğmuş, 1199 da Tebriz'de vefat etmiştir.Olaylarla dolu, gergin ve fırtınalı bir ömür yaşamış, çağdaşları arasıda isyankâr, bir şair olarak tanınmıştır. Kuşkusuz, Hakani, Nizami'ye kadarki Azerbaycan Edebiyatında yetişen en büyük şahsiyet, en istidadlı şairdir. Bu edebiyatta mesnevinin ilk örneklerini Hakani vermiş, zengin tarihî geleneklere malik kaside türünü ulaşılmaz bir yüksekliğe çıkarmıştır. Hakani'nin eserlerinde kötülüklerin inkârı ve güzelliklerin tasdiki alevli bir dille, büyük inanç ve ihtirasla kaleme alınmıştır. Onun zengin edebî mirası on yedi bin beytlik divanından, "Töhfetü'l Irageyn" ("İki Iragm hediyesi") mesnevisinden ve XII. yy. Azerbaycan nesrinin ilgi çekici örneklerinden sayılabilecek altmış mektubundan oluşmaktadır.

Gence yaşlarında saraya giren şair, burada hükümdar Şirvanşah Minüçehrün dikkatini çekmiş ve onun üzerine, Hakani, adını kabul etmiştir. Eğitimini döneminin tanınmış ilim adamlarından olan amcası Kafieddin Ömer İbn Osman'ın yanında alan Hakani, Kuran-i Kerim'i deriden öğrenmiş, dilcilik, edebiyat, matemetik ve felsefe hakkında yeterince bilgi almıştı. Bu yüksek medhiyelerle onun sevgisini kazanan Hakani çok geçmeden saray çevresinde yaşayamayacağını ikiyüzlü ve entrikalı bir hayatın onun bağımsızlık tutkusu ve isyankâr ruhu ile uyuşmadığını görerek, saraydan uzaklaşmak istemiş ancak, hakanın emri ile zindana atılmıştı. Meşhur Şabran Kalası'nda mahpus hayatı geçirdiği aylarda, edebiyat tarihine "Hebsiyye" adı ile geçen şiirler silsilesini yaratmıştı. Bu şiirler silsilesine dahil olan kasidelerinin birinin çağdaş Azerbaycan Türkçesine tercümesinde aşağıdaki ıstıraplı ve isyankâr, devre muhite ve kul tabiatli insanlara karşı barışmazhkla dolu satırları okuruz:

Her seher qalxar göye ah ile efğanım menim, Qerq
olar qanda şefeq tek çeşmi-giryanım menim.
Boynuma Zöhhak ilanı saldı ahenger bu gün, Çün
Firudin xeznesidir eqlü irfanım bu gün. Oxşayır
künde ayağımda deyirman daşına, Qanlı göz
yaşımla işler bu eğirmanım menim.

Hakani'nin "Medain harabeleri", "Gesidey-i Şiniyye" gibi kasideleri derin felsefi mazmunu ve sosyal konunun isyankâr bir tarzda ele alınması ile dikkati çeker. Bir zamanlar saray hayatını öven, hakanları ve onların yakınlarını medheden şair bu eserlerinde, artık en kudretli hakanın da hiçliğe, yokluğa, unutulmaya mahkûm olduğunu, dünya üzerinde ebedî yaşayacak kuvvetin ise söz, fikir olduğu kanaatına gelir. Medain'in herabelerini seyreden sanatkâr bir taraftan kederlenir - çünkü burada toprak altına düşünen beyinler, duyan yürekler gömülmüştür, öbür taraftan ise sevinir- çünkü Medain'i harabe durumuna getiren Sasani padişahlarının mezalimi, acımasızlığı olmuştur. Zulm ise her yerde mahva mahkûmdur. Ona göre de şair tabiatın, dünyanın bu ezeli kanununun bir daha gerçekleşmesinden sevinç duyar ve Medain herabelerinin zulme dayanan diğer şahlar ve sultanlar için de bir ibret olmasını temenni eder. Hakani'nin zamanı, çağdaşları, kendi hayat yolu, edindiği siyâsî, sosyal, manevî, ahlâkî, kanaatlar onun başka bir büyük eserinde -"Töhfetül-İrageyn" mesnevisinde akseder. Hakanî, Farsdilli Azerbaycan şiirini, felsefî ruh ve sosyal mazmunla zenginleştirmiş, şiiri sarayın hizmetçisi olmaktan uzaklaştırmıştı. Kurduğu gelenek, sonraki asırlarda gerek Farsdilli, gerekse anadilli Azerbaycan Edebiyatı'nı ve Fars Edebiyatı'nı kuvetli bir şekilde etkilemiştir. Emir Hüsrev Dehlevi, Cami, Türk şiirinin büyük üstadı Fuzûlî onun "Kesidey-i Şiniyye"sine nazire yazmışlar. XIX. XX. yy. Azerbaycan Edebiyatı'nm Seyid Ezim Şirvani ve Sabir gibi sanatkârları aradan yüzyıllar geçmesine rağmen Hakani'yi sanat hocaları olarak adlandırmışlardır.

XII yy. da Farsdilli Azerbaycan Edebiyatının en büyük temsilcisi hiç şüphesiz, Nizami Gencevi (1141-1209) olmuştur. Azerbaycan'ın eski kültür merkezlerinden ve XII. yy. İslam Şarkı'nın büyük şehirlerinden biri olan Gence'de doğan Nizami bütün hayatını burada südürmüş, ona dünya şöhreti kazandıran meşhur eserlerini burada yaratmış ve burada da toprağa verilmiştir. Kendine kadarki ilim ve kültür geleneklerini dikkatle takip eden ve derinden benimseyen Nizami, Doğu edebiyatlarında bu gün de sürdürülen büyük bir edebî geleneğin yaratıcısı oldu; lirik ve epik şiirin ulaşılmaz örneklerini ortaya koydu. Nizami'nin sanatı her şeyden önce hümanizmi ve demokratizmi ile seçilir. Şahların, sergerdelerin, saray güzellerinin bir kahraman olarak alınıp terennüm edildiği Şark edebiyatına o, ilk defa sıradan olan insanı getirdi, onun düşünce ve isteklerini açıkladı.

Dünya edebiyatı tarihine Nizami Gencevi adı ile girer. İlyas Yusufoğlu'nun bir Azerbaycan Türkü olduğunu, Fars dilinde yazdığı eserlerin hemen hepsinde Türk'ten, bir bilgelik, kahramanlık, yiğitlik sembolü gibi söz açtığını, hatta Peygamber'in kendisini, böyle akılda ve zekada bir Türk'e benzettiğini, XX. yy. Azerbaycan'ının büyük devlet adamı ve fikir mücahidi Memmed Emin Resulzade 1951' de Ankara'da yayınladığı "Büyük Azerbaycan şairi Nizami Gencevi" adlı kitabında, şairin kendi eserlerine dayanarak ispatlamıştır. Nizami'nin anasının Kürt kökenli olduğu, şairin kendisinin ise İran'ın Kum şehrinde doğduğu yolunda İran Nizamişinasları'nm incelemelerinde ileri sürülen mülahazaların tarihî esastan mahrum olduğu, genellikle şüpheli kaynaklara dayandırıldığı anlaşılmıştır. Nizami devrin talebine uygun şekilde ve aldığı talim-terbiye icabmca, eserlerini Fars dilinde yazmak zorunda kalmışsa da, her zaman bir Türk gibi düşünmüş, destanlarında Azerbaycan Türkleri'nin eski tarihî ile ilgili konulara ilgi göstermiş, bütün eserlerini Türk hükümdarlarına sunmuştur.

Nizami Şark Edebiyatı tarihinde ilk "Hamse" müellifidir. Sonralar onun bu yaratıcılık geleneği Emir Hüsrev Dehlevi, Nevai, Cami vs gibi büyük söz üstadları tarafından devam ettirilmiş, yalnız Fars dilinde değil, Türk lehçelerinde de Nizami sanatının etkisi ile "Hamse"ler yazılmıştır.

Nizami'nin eserlerini iki kışıma ayırmak mümkündür. Bunların bir kısmını, şairin lirik mirası onun gazel, kaside, rubai vs. türlerinde yazdığı eserler oluşturmaktadır. Kaynaklar şairin, bir divan oluşturacak kadar lirik eserler yazmış olduğunu gösteriyorlar. "Tezkiretü'ş-şüera" müellifi Devletşah Semerkandi, Nizami'nin yirmi bin beytlik Divanının varlığını gösteriyor. Amma, bu divana dahil olan eserlerin hepsi günümüze kadar oluşmamışlardır. Nizami'nin kaynaklarda adıgeçen büyük divanından şimdi ele yalnız yüz yirmi gazel, altı kaside ve otuz rubai bilinmektedir. Gazellerin esas konusu muhabbettir. Tabii ki, Nizami gibi büyük bir şairin muhabbet anlayışı da geniştir. Buraya, yalnız güzele, sevgiliye olan muhabbet değil, aynı zamanda insana muhabbet, Allah'a muhabbet motifleri de dahildir. Kasidelerinde ise, daha çok bir filozof etkisi bırakır. Devrin mühim meseleleri, insanı, beşer neslini zaman zaman düşündüren, ilgilendiren önemli sorunlar, yüzyıllardan beri cavapsız kalan sorular Nizami'yi çok ilgilendirir.

Nizami "Hamse" umumî adı altında birleştirilen beş büyük eserin müellifi olarak daha

meşhurdur. Şairin kendisi bu eserlerin türünü "destan" olarak göstermiştir. Ama çağdaş Azerbaycan edebiyatşinaslığmda bu eserleri "poema", bazen de "menzum roman" olarak adlandırmak fikri kabul edilmiştir. Bu eserlerden ilki 1174-1175 yılında tamamlanan "Mehzenü'l-esrar" ("Sırlar hazinesi") destanıdır. Nizami'nin eserleri üzerinde çalışanlar, "Mehzenü'l-esrar"la, XI. yy. Türk şiirinin büyük örneklerinden biri olan Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilik" adlı eseri arasında bir yakınlık ve bağlılık görmektedirler. Nizami, özüne kadarki dönemde Şark Edebiyatı'nda artık bir sıra örnekleri verilmiş didaktik şiirin geleneklerinin devam ettirmiş ve onları daha da zenginleştirmiştir. Şair bu ilk büyük hacimli eserini, Selçuk hükümdarı Fahreddin Behramşah Selçuki'ye sunmuştur.

Yirmi bölümden oluşan "Mehzenü'l-esrar" manzum destanında, bir şair olarak Nizami'yi düşündüren, onun ilgisini çeken problemler-adaletli hükümdar, olgun insan, kötülüklere, haksızlığa karşı mücadele; emek veren insanın hükümdarlardan da üstün tutulması vs gibi sosyal-ahlakî meseleler olmuştur. Her bölüm de kendi içinde iki kısımdan ibarettir: birinci kısımda şair felsefî planda fikirlerini açıklar, ikincisi ise, bu fikirleri açıklayan, destekleyen, ibretamiz hikayeler verir. Bu eserle Nizami, devrinin, geniş çok farklı insanların ve sosyal tabakaların hayatını tasvir etmiştir. Ayrıca, Nizami, üstünlüğü sade insana vermiş, zulümkar, adaletsiz hükümdarlara, devlet adamlarına nasihat etmiş, doğru yol göstermiştir.

1180-1181'de tamamladığı "Hüsrev ve Şirin" manzum destanını Nizami, Azerbaycan Atabeyler Devleti'nin hükümdarı Cihan Pehlivan'a sunmuştur. Bu eser gerçekten de insan hakkında, onun kalp dünyasının büyüklüğü, fikirlerinin genişliği, aşkın ve zekanın her şeye galip gelen kudreti hakkında güzel bir destandır. Nizami'den evvel bu mevzuyu İran'ın büyük şairi Firdevsi işlemişti. Ama Firdevsi yalnız İran şahlarının tarihini tasvir etmeyi amaç edindiğinden, efsanedeki büyük muhabbeti görmemiş, onun uzağında kalmıştı. Nizami ise her şeyden önce insanı saflaştıran, güzelleştiren bir muhabbet destanı yaratmıştı "Hüsrev ve Şirin" aynı zamanda Nizami'nin Azerbaycan'la en fazla ilgili olan eserlerindendir. Eserdeki olayların mühim bir kısmı Azerbaycan topraklarında geçer, İran hükümdarlarına siyaset ve ahlak dersi veren Şirin, Azerbaycan prensesidir.

Şirvanşah Ahsitân'm arzusu ile yazılan ve 1188'de tamamlanan "Leyli ve Mecnun" manzum arzusu destanında Nizami, daha eski zamanlara dönmüş, VI. VII. yy. Arap hayatını canlandırmıştır. Ama Nizami'nin bir şair olarak büyüklüğü onun en eski konuları bile yaşadığı dönemle bağlayabilmesi, çağdaşlaştırması, hem de bu konuya bir ebedî hayat kazandırabilmesi idi. Bu açıdan, "Leyli ve Mecnun" destanında, eski bir Arap efsanesine dayansa da, bütün zamanlar ve bütün halklar için yakın ve anlaşılır olan güzel bir aşk romanı ortaya koymuştur. Nizami'nin bu eseri, yalnız sevginin büyüklüğüne değil, aynı zamanda bu muhabbeti yaşan ve yaşatan insanın büyüklüğüne ve azametine okunan bir şarkıya benzetilebilir. Nizami bütün eserlerinde olduğu gibi burada da insanın zulme, haksızlıklara boyun eğmesini, yüreğinde doğan itiraz sesini boğmaya çalışmasını, her zaman suyun akarı ile yüzmeye can atmasını, insanlık şerefini ve insan adını lekeleyen bir rezillik sayar; insana yiğit ve cesur yaşamayı, aslan yürekli olmayı tavsiye eder.

"Yedi güzel" destanı (1197'de tamamlanmıştır) sanat yolunda olgunlaşan, büyük tecrübe kazanmış bir şairin eseri olarak dikkati çeker. Bu destan, kuruluş açısından da Nizami'nin en olgun eserlerinden biridir. "Yedi güzel" Merağa hükümdarı, Aksungur Alaeddin Körpe Aslan'ın isteği üzerine yazılmış ve ona sunulmuştur. Şair bu eserinin konusunu eski İran tarihinden, Sasani hanedanının beşinci hükümdarı Behram Gur'un hayatından almışsa da, daima takip ettiği geleneklere sadık kalarak bu defa çağdaş bir eser yaratmış, "Mehzenü'l-esrar", "Hüsrev ve Şirin" destanlarında başlattığı ideal hükümdar tipini yeni fikir ve görüntülerle zenginleştirmiştir. Bu destanda Nizami'nin geniş bilgilerini ortaya koyan zengin semboller mevcuttur.

Şair, hayatının son senelerini, hacim açısından da, edebî önemi açısından da en büyük eseri olan, "İskendername" nin yazılmasına sarfetmiştir. İki kısımdan ibaret destanın "Şerefname" isimli birinci kitabı 1203'te, "İkbalname" isimli ikinci kitabı ise 1209'da, şairin ölümünden az evvel tamamlanmıştır. "Şerefname" de, bu eserin kahramanı olarak seçilen Makedonyalı İskender'den bir başbuğ ve komutan gibi, "İkbalname" de ise bir filozof ve hakikat yolcusu, hatta peygamber gibi söz edilmiştir. İskender tipine Nizami'den evvel de dünya edebiyatı tarihinde defalarca müracaat edilmişti. Bunların arasında antik Yunan müellifi Yalancı Kallisfe'nin, Mısırlı yazar Nektanebe'nin adları söylenebilir. Firdevsi'nin "Şahname" eserinin de mühim bir bölümü İskender'e ve onun İran şahı Dârâ ile savaşlarına hasrolunmuştur. Bütün bu edebî kaynakları bilen Nizami, İskender'i her açıdan kendi arzularına cevap veren ideal bir hü-

kümdar gibi almış ve eserinde canlandırmıştır. Nizami'nin tasvir ettiği İskender yalnız kılıcının kuvveti ile ülkeler fetheden bir başbuğ değil, bundan daha fazla, zekâları, gönülleri fethetmeyi bilen bir âlim, filozof, şair ve musikişinastır. İskender, kendi çevresine zamanının en tanınmış filozoflarını toplar; devleti, onların yardımı ve nasihatları ile yönetmeye çaba gösterir. Büyük fetihler, elde ettiği sonsuz topraklar İskender'i tatmin etmez. O, sürekli arayış halindedir; savaşta bulamadıklarını kitapların sayfalarında, filozofların öğretilerinde bulmaya çalışır. Nizami'nin "İskendername"si; bu, rahatlık bilmeyen insan zekâsının destanı idi.

Nizami kendi sanatının büyüklüğünü, azametini anlayan sanatkârlardandı. Şiirlerinin birinde o, geleceğine sarsılmaz güven hissi içinde şu mısraları yazmıştı:

Yüz il sonra sorsan haradadır o? f ' '? ; :i n
Her yerden ses geler-Buradadır o.

Nizami, Fars dilinde yazılan Azerbaycan Edebiyatı'nm son büyük temsilcisi idi. Gerçi, Nizami'den sonra da Farsdilli edebiyat Azerbaycan'da durumunu korudu. Nitekim, XIII. XIV. yy. da hatta millî şuurun ve milliyetçilik duygularının geliştiği XIX yy.'da Fars dilinde eserler yazan Azerbaycanlı müelliflere rastlanırdı. Ama bu, sadece bir edebî geleneğin devam ettirilmesinden başka bir şey değildi. Azerbaycan şairlerinin, edebiyat adamlarının büyük bir kısmı, eserlerini iki-Azerbaycan Türkçesi ve Fars, bazıları ise üç-Azerbaycan Türkçesi, Fars ve Arap dillerinde kaleme alıyorlardı. Eğitim sistemi öyle kurulmuştu ki, tahsil görmüş her aydın bu dilleri öğrenir ve onlarla kendi fikirlerini, düşüncelerini zorluk çekmeden açıklayabilirdi. Bu açıdan da, Azerbaycan şair ve yazarları XII. yy.'dan itibaren ana dillerinde eserler yaratmaya ağırlık vermekle beraber, geleneklerine bağlı oldukları ve iyi bildikleri Fars ve Arap dillerinde de yazıyorlardı.

Nizami Farsdilli Azerbaycan Edebiyatı'nm zirvesini oluşturdu. Nizami'den sonra gelen şairler onun işlediği konularda eserler verseler de "Hamse" müellifinin ulaştığı sanat zirvesine yükselemediler. Bunun en önemli sebeplerinden birisi de, artık Farsdilli şiirin rekabet meydanında tek olmaması, onun karşısına Nizami kadar büyük adlarla temsil olunan Türkdilli edebiyatın çıkması idi.

Anadilli Azerbaycan Edebiyatı

Şüphesiz, her millî edebiyatın esas göstericisi, başlıca amili, evvelce de ifade edildiği gibi, bu edebiyatın yazıldığı, yaratıldığı dildir. Bu açıdan, Azerbaycan Edebiyatı'nm ilk tarihçisi, dört cildlik "Azerbaycan Edebiyatı" kitabını ilk defa 1925' te yayınlayan Feridunbey Köçerli (1863-1920) millî edebiyatımızın tarihini Fuzûlî'den başlatıyordu. Son incelemeler ise, Azerbaycan'da Türkdilli şiirin ilk örneklerinin XII. yüzyılda yazıldığını ortaya koymuştur.

Ancak, dikkat etmek gerekir ki, Azerbaycan Edebiyatı yalnız şimdi değil, en eski dönemlerinden itibaren Türk Edebiyatlarının bir kolu, bir parçası niteliğinde idi. Bu açıdan, en eski Türk edebî abidelerinde diğer Türk boyları ile birlikte Azerbaycan Türklerinin de payı vardır. Eski Türk Edebiyatı araştırmacılarından İ. S. Braginski'nin yazdığı gibi, "V-VII. asırlarda meydana gelen Runik ve Uygur abideleri, yalnız bir halkın değil; bütün, Türk dilinde konuşan halkların umumî edebî mirası olarak alınmalıdır". Eski Türk şiiri hakkında değerli bir inceleme eserinin müellifi olan İ. V. Stebleva ise, bu umumilik ve ortaklığı, dil faktörü ile açıklayarak şöyle yazar: "Çünkü bu asırlarda Merkezî ve Orta Asya'da, Güney Sibirya'da tek ve genel Türk edebî dili hakimdir".

Böylece, ilk örnekleri XII. yüzyılda meydana çıkan anadilli Azerbaycan Edebiyatı'nm kökü, asırların derinliklerine gidiyor ve hiç şüphesiz Muharrem Ergin'in haklı olarak "Türk Töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası... Türk dilinin mübarek kaynağı... Türk yazı dilinin ilk, fakat harikulade işlek örneği..." diye adlandırdığı Bengütaş Edebiyatı'na, Orhon-Yenisey Kitabeleri'ne dayanıyordu. Şüphesiz, bu edebiyatm tarih sahnesine gelişinde, onun millî kültür hadisesi olarak oluşmasında, Mahmut Kaşgari'nin "Divan-i Lügat it-Türk"ü Yusuf Has Hacib Balasağunlu'nun "Kutadgu Biliğ"i, Kul Alinin "Kıssa yi-Yusuf'u, "Oğuzname"ler ve Kitab-i Dede Korkut destanı, önemli rol oynamıştı. Elbetti ki, bütün bu temel eserlerin, bu kaynakların dışında, Azerbaycan'da, Azerbaycan Türklerinin ana dillerinde bir edebiyatın oluşması imkânsız idi.

Millî edebiyatın oluşmasında millî devletin ve siyâsî hayatın da etkili olduğu kabul edilmelidir. XIII. yüzyılda Azerbaycan'da, yalnız kültür açısından değil, siyâsî açıdan da Türkçe edebiyatın doğuşu için müsait bir ortam gelişmekte idi.

Bu asırda Azerbaycan bir Türk İmparatorluğu'nun-Altm Ordu'nun içinde idi. Biri birini takip eden savaşlara rağmen, Selçuklular ve

Atabeylerin hakimiyet dönemlerinde temeli atılan kültür hayatı, bütün boyutlarıyla yaşanıyor ve hatta hızlanıyordu. XIII. XIV. yüzyılda, Azerbaycan Edebiyatı'nm ve medeniyetinin Zülfüqar Şirvani, Hümam Tebrizi, Evhedi Marağayi, Essar Tebrizi, Arif Erdebili gibi üstadlan yetişmişti. Mimarlık, hattatlık, musikî nazariyesi vb. sanat alanları, millî esas üzerinede gelişmekte idi. Şark musikî sanatının, Azerbaycan'da yetişen Seyfeddin Urmevi, Mehemmed Ebubekir oğlu Şirvani, Farabi ve İbn Sina'dan sonra musiki sahasında Üstadısalis (Üçüncü ustad) admı almış Hoca Abdülkadir Merağalı gibi temsilcileri çağlarını aşan eserler vermişlerdi. Ressamlık sanatında "Tebriz mektebi" adını almış olan okul da, XIV. yüzyılın eseri idi. Mahmud Sarraf, Seyid Haydar, Sefer Tebrizi, Abudullah Seyreği gibi hattatların adları yalnız kendi vatanlarında değil, bütün müslüman Şarkında tanınıyordu. 1259'da meşhur Merağa rasadhanesini kuran Hoca Nasireddin Tusi, yalnız astronomi ve astroloji sahalarında devrinin ünlü alimi değil, aynı zamanda tarih, felsefe, poetika üzerine araştırmaların ve bedii eserlerin müellifi idi.

XIY-XY yy. Azerbaycanında, Mehemmed Hinduşah Nahçıvani, Abdullah Fezlullahoğlu, Hamdullah Gazvini, Sami vs. gibi tarihçiler, Abdürreşid Bakuvi gibi coğrafyacı, Mahmud Şebüsteri gibi filozof yetişmiş, Tebriz'de bir üniversite niteliğinde olan "Darüş-Şifa" medresesi faaliyete başlamıştı. Tabii ki, edebiyat da bu genel kültür canlanmasının dışında kalamazdı, Merağalı Evhedi'nin (1274-1338) meşhur "Cam i-Cem" ve "Dehname" mesnevileri, Arif Erdebili'nin (XIY yy.) "Ferhadname" manzum destanı, Mahmud Şebüsteri'nin "Gülşen-i Raz" felsefî manzumesi, Essar Tebrizi'nin "Mehr ve Müşteri" destanı, Fezlullah Naimi'nin (1339-1396) "Cavidanname"si vs. bu devrin edebî mahsûlleri arasındadır. Ama hiç şüphesiz ki, kültürel gelişme açısından şahsiyet ve olay yaratacak eserlerle zengin olan bu yüzyılın en mühim edebî hadisesi, Azerbaycan Türkçesi'nin ilk örneklerinin ortaya konulması ile ilgili idi.

Azerbaycan Edebiyatı tarihinde ana diliyle yazılmış bilmen ilk eserin müellifi Hasanoğlu'dur. "Tezkiretü'ş-şuara" müellifi Devletşah Semerkandi onun eserlerini Türkçe ve Farsça kaleme aldığını, Rum'da ve Azerbaycan'da tanındığını söylüyor. Bu şair Türkçe şiirlerinde Hasanoğlu mahlasını, Farsça şiirlerinde ise aynı mânada Pur-i Hasn mahlasını kullanmıştır.

Hasanoğlu hakkında Türk Edebiyatı tarihinde ilk defa bilgi veren Prof. Mehmet Fuat Köprülü olmuştur. Şairin biri Türkçe, öbürü Farsça yalnız iki gazeli elde olduğundan, onun edebî kişiliği hakkında geniş söz açmak tabii ki, zordur. 1968' de Alman şarkiyatçı Barbara Fleming Mısır kütüphanelerinin birindeki elyazmaları arasında Hasanoğlu'nun Türkçe bir başka gazelini daha bularak yayınlamıştır.

Hasanoğlu'nun doğum ve ölüm tarihî belli değildir. Ancak, iki Türkçe şiirinin dil açısından tahlili, diğer taraftan, XIV. yy. tezkirecisi Semerkandi'nin kendi eserinde onun hakkında bilgi vermesi, şairin en geç, XIV. yüzyılda yaşadığını düşündürmektedir.

Hasanoğlu'nun gazeli bu eserin yazıldığı döneme kadar Azerbaycan Türkçesi'nin belli bir gelişme dönemi yaşadığını ve şiir diline çevrildiğini gösteriyor. Gazel, geleneksel konuda-muhabbet üzerine yazılmışsa da, şekil açısından yeni ve özgündür; baştan sona kadar, sorular ve onlara verilen cevaplar üzerine kurulmuştur:

Apardı könlümü bir hoş qemer yüz, canfeza dilber,
Ne dilber? Dilberi-şahid. Ne şahid? Şahidi-server.

Men ölsem sen, büti-şengül, sürahi, eyleme qül-qül, Ne qül-qül? Qül-qüli bade. Ne bade? Badeyi-ehmer.

Başımdan getmedi hergiz seninle içdiyim bade, Ne bade? Badeyi-mesti. Ne mesti? Mestiyi-sağer.

Hasanoğlu'nun Barbara Fleming tarafından yayınlanan ikinci gazelinin dili daha açık ve anlaşılırdır. Ayrıca, birinci gazelden farklı olarak, burada ilahî aşk değil, reel, gerçekçi aşk terennüm olunur, insanî his ve duygular ön plana getirilir.

Gerçi Hasanoğlu'nun, edebiyat tarihimize iki şiiri girmiştir. Ama, muhakkak ki; bu iki şiir, millî dil ve millî edebiyatımız için, cilt cilt eserlerden daha önemlidir.

Hasanoğlu'nun açtığı yolda giden Şah Kasim Envar (1356-1434), Gazi Bürhaneddin gibi (1344-1398) gibi şairler Azerbaycan Türkçesi'ni bir şiir dili olarak daha da geliştirdiler, onun zengin üslûp ve ifade imkânlarını meydana çıkardılar. Aynı zamanda, bu dil vasıtası ile klasik Şark Edebiyatı'na yeni konular ve yeni edebî türler getirdiler. Mesela, Şah Kasim Envar ilk defa olarak Azerbaycan bayatılarınm, geraylı ve koşmalarım havasını, dilini, ifade tarzını, şeklini klasik şiire getirmiştir. Mesela, aşağıdaki şiirinde olduğu gibi:

Sabahın olsun mübarek,
Çelebi, bizi unutma. Salam
ile can verdik, Çelebi, bizi
unutma.

Azerbaycan Türkünün yazmış olduğu bu mısralarda yalnız halk edebiyatının havası değil, Anadolu'nun bağrından kopmuş başka bir meşhur Türk şairinin,Yunus Emre'nin ve onların her ikisinin hocası sayılan Türkistanlı bilge Hoca Ahmet Yesevi'nin nefesi duyulmaktadır.

Gazi Burhaneddin ise, çağdaş edebiyata eski Türk şiirinin çok yaygın türlerinden biri olan tuyuğ'u getirmiş ve onun klasik örneklerini ortaya koymuştur:

Hemişe aşiq könlü büryan bolur,
Her nefes qerib gözi giryan bolur, -
Sufilerin dileki mehrab, namaz,
Er kişinin arzusu meydan bolur.

Yalnız şairlikle yetinmeyen, aynı zamanda ülke önderi ve yiğit bir başbuğ olan Gazi Burhanaddin muhabbet lirizminin, dinî-ahlakî konuların ve sufi görüşlerin dışına çıkamayan Azerbaycan-Türk şiirine alplik, erenlik, kahramanlık ve savaş ruhu ve konuları getirmiştir. Böylece o, bir taraftan edebiyatı kendi fikir ve amaçlarının hizmetine verirken, öbür taraftan onu fantazi semalarından yere indirmiş, gerçekliğe ve onun sorunlarına yaklaştırmıştır. Türkçe'nin bir şiir diline çevrilmesinde de Gazi Burhaneddin'in şahsiyeti ve edebî yaratıcılığı merhale niteliğindedir. Onun Türkçesi aradan asırlar geçmesine rağmen, tam anlaşılır, oynak ve çekicidir. Şair, halk dilinin unsurlarından büyük maharetle faydalanır, halk edebiyatı örneklerinden, özellikle de atalar sözlerinden ve mesellerden gereken şekilde yararlanır. Onun tasvirleri hayatî ve canlıdır. Gazi Burhaneddin Azerbaycan Türkçesi'nin bütün zenginliklerini ilk defa ortaya koyan ve bu açıdan millî edebiyatın sonraki gelişme merhalelerini, özellikle de Nesimi, Hatai, Fuzûlî, Vagif gibi ustaların yaratıcılıkların etkiyen üstad bir sanatkârdır.

Azerbaycan Edebiyatı'nda ana dilinde yazılmış mesnevinin ilk numunesi de XIII. yy. mahsulüdür. Müellifi belli olmayan bu eser, Nizami yaratıcılığmdaki manzum destan geleneğinin muhtemelen aynı tarihî dönemdeki anadilli edebiyatta da sürdürüldüğünün bir işaretidir. "Destan-i Ahmed Herami" adlı mesneviyi, ilk defa 1928' de Türk alimi Telet Onay eski elyazmaları içerisinde, bularak yayınlamış ve kitaba yazdığı önsözde destanı, Türkçe'nin bir abidesi olarak değerlendirmiştir. Destan dil ve üslup bakımından, Türk Edebiyatı'nın eski abidelerine, özellikle de "Kitab-i Dede Korkut"a yakmdır. Nizami'nin manzum destanlarındaki konuların ve kahramanların tekrar tekrar ele alındığı bir devirde yazılmış "Destan-i Ahmed Herami", konusunun yeniliği ve halk edebiyatına bağlılığı ile dikkat çeker. Destanın, zamanımızın günlük konuşma dilini andıran dilinde, halk edebiyatı geleneklerine ve tecrübesine dayanmak temayülü kuvvetlidir. Mesela, aşağıdaki örnek, "Destan-ı Ahmed Herami" de ata sözlerinden ne kadar sık, fakat yerinde istifade edildiğini belirtebilir:

Meseldir, seveni sevmek gerekdir,
Eyi niyyetlere irmek gerekdir.
Gülendam dexi söylemedi tekrar,
Heqiqet dinmemeklik olur iqrar.
Meseldir, kendi düşen ağlamaz der,
Axan deryayı kimse bağlamaz der.

Kırım'da, Şiraz'da, Bağdat'ta cereyan eden olaylar, maceralar üzerine kurulmuş bu ilgi çekici destan, Oğuz Türklerinin ortak edebî abidesi olarak adlandırılmak hakkına sahiptir.

Azerbaycan Türkçesi'nin kısa bir zaman içerisinde Farsça ile rekabet edebilen bir şiir dili seviyesine yükselmesi, onun yaslandığı edebî geleneklerin eskiliğini ve zenginliğini gösterirken, bu edebiyatın eski örneklerinin günümüze ulaşamamış olması ihtimalini artırmaktadır. Türk şiirindeki Yunus Emre mucizesi gibi, Hasanoğlu yahut Gazi Burhaneddin de, halk edebiyatı kaynaklarından gıdalandılar; ama, onların klasik üslupta yazılmış mükemmel eserleri, başka kaynakların da varlığına işaret etmektedir.

XIV. asrın sonu, XV. asrın başlarındaki anadilli Azerbaycan Edebiyatı'nın en büyük zirvesi şüphesiz Nesimi'dir., 1369' da, büyük bir ihtimalle Şirvan'da doğmuş, mücadele ve isyanlarla dolu hayatını 1417' de Haleb'te, idam sehpasında sona erdirmişti. Mükemmel bir eğitim alan, devrinin en kâmil insanlarından biri olarak tanınan Nesimi, üç klasik şark dilinde-Türkçe, Farsça ve Arapça- eserler yazmıştır. Şirvan'da ve Bakü'de yaşadığı dönemde, Hurufilik taliminin banisi Fezlullah Heimi ile tanışıp, dost olmuş, kısa zaman sonra da, onun sadakatli müridlerinden biri haline gelmiştir. Neimi'nin tutuklanarak idam edilmesi ve hürûfilerin takibi üzerine, Nesimi Azerbaycan'ı terkederek Anadoluya gelmiş, burada da takip ve tehditlere uğrayarak Halep'e gitmek zorunda kalmıştır. Anadolu'da Nesimi ile görüşen XV. asr Türk şairi, "Beşaretname" eserinin müellifi Refii, Nesimi hakkında, adı geçen eserinde şöyle yazmıştır:

Ol Nesimi-rehmet-i fezl-i hüda,
Ol İmaddeddin - Sirr-i Mürteza.
Ol şehid-i aşk-i fezl-i zülcelal,
Bend-ü zindanlarda yatan mah-ü sal.
Ol beladan ah-ü efğan etmeyen,
Söyleyen esrarı, pünhan etmeyen-

Nesimi'nin dünya görüşü şarkın iki büyük dini-felsefi tarîkatmm-sufi/min ve hürûfiliğin etkisi altında biçimlenmiş ve olgunlaşmıştı.

Şairin, bu felsefî anlayışların etkisi altında yapılmış eserlerinin temelinde Allah fikri vardır ve insanın manevî-ahlâkî olgunlaşmak yoluyla O'na kavuşması fikri ön plandadır. Nesimi için insanın en büyük mutluluğu yaradana kavuşması, O'nunla bir vahdet halinde birleşmesidir. İnsanı yardılmışlarm en olgunu, en kutsalı olarak gören Nesimi, onda Allah'a mahsus sıfatların tecelli etdiğini savunur; böylece, insanı Allah'laştırır, Allah'ı insanlaştırır. Nesimi'nin bu isyancı panteizmi, insanı değersiz kılan, onu her açıdan kula, köleye çeviren, zamana ve zamanın hükümdarlarına karşı bir baş kaldırış olarak düşünülebilir. Nesimi Azerbaycan Edebiyatı Tarihi'ne hem şair, hem de büyük, hümanist filozof olarak girmiştir.

Nesîmî yaratıcılığının mühim bir kısmını oluşturan, coşkun bir ilham ve alevli bir kalbin ürünü olan gazellerinde yalnız Allah sevgisini değil, aynı zamanda insan sevgisini, hayatını verdiği güzel sevgisini, yüksek şiiriyet ve ihtirasla terennüm etmiştir. Nesîmî kendinden önce gelen şairlerle kıyaslandığında, Azerbaycan Türkçesi'ni bir edebiyat dili, şiir dili olarak daha da geliştirmiş, bu dilin bütün elvanlığmı, canlılığını, mûsikisini ve şirinliğini şiirlerinde askettirebilmiştir:

Düşdü yene deli könül gözlerinin xeyaline,
Kim ne bilir bu könlümün firi nedir, xeyali ne?
Al ile ala gözlerin aldadıb aldı canımı,
Alını gör ne al eder, kimse irişmez aline.

Nesimi'nin hemen her gazelinde bu tür dil sehirbazlıklarma rastlamak mümkündür. İnsanı yaratılmışların yücesi sayan şair, onu layıkıyla terennüm ve vasfedebilmek için, kullandığı şiirin dilini de öylece yüceltebilmişti.

XVI. yüzyıl Azerbaycan Edebiyatı'nm hiç şüphesiz ki, iki büyük zirvesi vardır. Bunlar, Hatai ve Fuzûlî'dir. Tabii ki, bu sanat zirvelerinden baktığımızda onların çağdaşı olan, onlarla bir devirde yaşayıp, yazan bazı şairlerin eserleri ve şahsiyetleri ikinci derecede gözükürler. Aslında, XIV. XVI. yy. Edebiyatı'nda Nesimi'nin, yahut Fuzûlî'nin zirvesine yükselmeseler de, yine millî edebiyat tarihinde kendi yerleri ve adları olan bir sıra istidatlı şairfer yetişmiştir. Karakoyunlu hükümdarı, şiirde Nesimi'nin takipçisi olarak tanınan Cihanşah Hekiki, Fuzûlî'nin seleflerinden biri sayılan Nimetullah Kişveri, Hebibi Hamidi, Sururi, Sahi, Helili, Kâtibi, Bedr Şirvani, Gülşeni, Hezani, Beşiri, Sahi vs. gibi onlarla şair, bu devir edebiyatının temsilcileri idiler. Onların hepsi eserlerinin Azerbaycan Türkçesi ile yazmış bu dilin gelişmesine çaba göstermişlerdi. Timurîler İmparatorluğunun dağılmasından sonra, Azerbaycan'ın güneyinde meydana çıkan Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri, daha sonra ise bütün Azerbaycan topraklarını kendi idaresi altında birleştiren Safeviler hanedanının hükümdarları, Fars etkisinden tam uzaklaşarak Azerbaycan Türkçesi'ne büyük önem verir, onun tam bir sanat ve edebiyat dili, aynı amanda devlet dili olarak kabul edilmesi ve kullanılmasına çalışırlar. Bu devletlerin temelini oluşturan terekeme soyluları millî geleneklere göre yetişmişti. Onlar artık evvelki devirlerin saray muhitinden uzaklaşamayan hükümdarları gibi Fars kültürünün etkisi altında değildiler. Nihayet Türklük düşüncesinin, Türklük şuurunun kendi uyanış dönemini yaşaması, dünyanın üç kıtasında hükümdarlık eden Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı ve bütün Avrupa'nın Türk adı karşısında titremesi de, Türkçe'nin hayatın bütün sahalarında hakim dil oluşunda etkili oldu. Bu tesirlerle, XV. yy. sonlarında Azerbaycan Fars devletçiliği geleneklerinin ve Fars kültürünün son kalesi olan Şirvanşahlar devleti Safevi hanedanının savaşı siyâsî ve manevî baskısı ile çöktü ve bu saray etrafında toplanan Farsdilli şairler, dönemin edebiyatında hiç bir iz bırakmadan silindiler.

XV. XVI. yüzyılda, Türk dünyasında kültür açısından bir yakınlaşma ve bütünleşme oluştuğu dikkati çeker. Türk hükümdarları biri birleri ile çekişseler de bu hükümdarların memleketlerinde yaşayan Türk şairleri bir manevî birlik havası oluşturmaya çaba gösteriyorlardı. Mesela, Güney Azerbaycan'da, Serab kasabasında doğan, Şah Kasım Envar; Orta Asya'ya göçerek burada hem büyük şair, hem de tarikat mürşidi gibi tanınmış, onun takipçileri arasında Emir Tiymur'un torunu Mirze Uluğbey bile bulunmuştur. 1488' de Sultan Hüseyin Baykara'nın veziri Emir Ali Şir Nevai'nin Azerbaycanlı şairin mezarı üzerine türbe yaptırması, sözünü ettiğimiz manevî birliğin bir simgesi gibidir. XVI. yy. Azerbaycan şairlerinin faydalandıkları en büyük edebî örneklerden biri de Orta Asya Türk şiirinin ünlü üstadı Nevai'nin eserleri idi. Nevai şiiri yalnız bedii özellikleri ve konusu açısından değil, dil özellikleri açısından da Azerbaycan şairlerini etkilemişti. Mesela, kendim Nevai ile kıyaslayan ve Sultan Hüseyin Baykara gibi şiire, sanata değer veren bir koruyucu bulamadığı için adını dünyaya duyuramadığını söyleyen Kişveri, eski Özbek-Çağatay Türkçesi'nin kelime ve terkiplerini de bol bol kullanıyordu:

Kişveri şiiri Nevai şiirinden eskik imes,
Bextine düşseydi bir Sultan Hüseyni Baykara.

Sanatta bu manevî birlik havasını geliştiren, siyasette ise zayıflatan şair-hükümdar Şah İsmayıl Hataî (1586-1624) Azerbaycan Türkçesi'ni bir devlet diline, hatta uluslararası diplomatik münasebet diline çevirdi. O, Akkoyunlu ve Şirvanşahlar devletinin varlıklarına son vererek Azerbaycan'ın kuzeyi ile güneyini birleştirdi ve 1502' de, onaltı yaşında iken Tebriz'de, kurucusu olduğu Savefiler Devleti'nin başına geçti. Bundan sonra genç şahın İran, Irak ve Orta Asya üzerine zefer yürüşleri başlar. Ama 1514' te, Şah İsmayil Çaldıran'da kendisi gibi şair-hükümdar Sultan Selim'e yenilir ve bundan sonra savaşlardan uzaklaşır, hayatının geri kalan on yılını bütünüyle sanata, ülkesinde kültürün ve sanatın gelişmesine verir. Diğer hükümdar-şairler gibi Hatai de bazen şiiri kendi siyâsî fikirlerinin niyetlerinin ifadesi için kullanmaktan geri kalmamıştır. Onun şiirlerinin mühim bir kısmı Hatai'nin hakimiyeti döneminde Azerbaycan ve İran'da siyâsî ideolojiye çevrilen şiiliğin tebliğine ve terennümüne hasredilmiştir.

Hatai kısa ömür sürmesine, bir devlet adamı ve başbuğ olmasına rağmen, kendinden sonra zengin bir edebî miras bırakmıştır. Hem aruz, hem hece vezninde eserler yazmıştır. Çok sayıda gazel, tuyug vs. eserleri ile birlikte özgün üslûbu ile tanınan "Dehname" adlı mesnevinin müellifi olarak ta tanınmaktadır. Hatai'nin şiirlerinde onu farklı görüş noktalarından müşahede etmek mümkündür. Bu şiirlerin bir kısmında o, yenilmez bir savaşçıdır, bir kısmında bilge bir tarikat şeyhidir, bir kısmında ise, kalbi sevgi ateşi ile dolu bir aşıktır. Ama her zaman samîmidir, her zaman inançlıdır, her zaman içten gelen duygu ve düşüncelerini anlatır. Hatai'nin şiirlerinden insanın manevî özgürlüğü ön plandadır. Dünyaya bakışı açısından Hatai panteizm felsefi anlayışına taraftar görülür. Nesimi ve Hellac-ı Mansur'un fikirlerini devam etdirir. Hatai'nin gerek aruz vezninde yazdığı gazellerinde, gerekse halk şiiri üslubundaki eserlerinde kullandığı Azerbaycan Türkçesi günümüz okurları için de tam anlaşılır, halk ağzından alınmış bir dildir.

Şüphesiz, orta çağ Azerbaycan Edebiyatı'nm ve bütün Türk şiirinin en büyük ve ulaşılamaz sanat zirvesi, bütün devirlerin ve bütün halkların benzersiz sevgi şairi Muhammed Fuzûlî'dir. 1494 'de Kerbela'da doğan, 1556' da, şiirlerinde "Kutsal Toprak" diye adlandırdığı Kerbela'da Hakk'm rahmetine kovuşan Fuzûlî, Türk şiirinin tarihinde en büyük edebî mektebin kurucusu, beş yüz seneden beri yaşamakta olan edebî geleneklerin yaratıcısıdır. "Fars lafzı" ile güzel şiirlerin çokluğunu, "Türk lafzı" ile nezm-i nazik yaratmanın zorluklarını söyleyen şair, Türkçe'nin güzelliklerini ortaya çıkarmak, şiirde onu Fars dili ile rekabet edebilecek bir duruma getirmek vazifesini üstlenmiş ve bu amacına ulaşmıştır. Fuzûlî, Türk dilini en yüce hakikatleri, en ince psikolojik durumları ifade edebilecek seviyeye yükseltmiş, onu "namerbutluktan" ve "nahamvarlıktan" arındırmış, yalnız "hüner dili" değil, aynı zamanda aşk dili, ülfet dili, güzellik dili olduğunu, ölmez eserleri ile bir daha ispatlamıştır. Fuzûlî, Azerbaycan'a şiirininin sonraki devirlerini ve temsilcilerini o kadar kuvvetli etkilemiştir ki, asırlar boyunca şairler Fuzûlî sözünün sihrinden, cazibesinden uzaklaşamamış, onun bir beytinin, bir mısrasının yorumlanmasına günler, aylar verilmiş, her gazeline onlarca, belki de yüzlerce nazire yazılmıştır. Fars-dilli Azerbaycan şiirinde, klasik örneğini Nizami'nin ortaya koyduğu "Leylâ ve Mecnun" konusunu anadilli edebiyata ilk defa Fuzûlî getirmiş ve kendisinden sonraki "Leyli ve Mecnun"lar için mükemmel bir numune yaratmıştır. Keder, yas, gam, elem şairi gibi tanınan Fuzûlî aynı zamanda insan kalbinin, insan hislerinin en büyük araştırıcısı olarak edebiyat tarihimizde yer almıştır. Fuzûlî hangi konuya, hangi şiir türüne elatmışsa, onun sonraki dönemlerde bir kalıp gibi kullanılabilcek klasik örneklerini yaratmıştır. Türkiye'de Fuzûlî hakkında yazan ilk müelliflerden biri olan Muhammed Celal 1894' de yaymlatdığı "Osmanlı Edebiyatı Numuneleri" kitabında büyük söz üstadının yaratıcılığmtaki bu yöne dikkat çekerek şöyle yapar: "Bağdat edebiyat gülzarmın güzel nağmeli bülbülü olan Fuzûlî, Osmanlı şairlerinden karşısında hiçbir üstad, rehber görmediği halde, edebiyata yeni hayat veren bir sanat yaratmış; hem de bu sanatı, derelerin cuşişinden, rüzgârın iniltisinden, bir tebessümün tesirinden, bir bedevi kızının masum güzelliğinden iktibas eyle. Bu cephede birinci şairimiz mutlaka Fuzûlî'dir." Fuzûlî'nin mükemmel bildiği üç dilde-Türk, Arap ve Fars dillerinde, yarattığı eserler, onu yalnız Türk edebiyatlarının değil, bütün Doğu Edebiyatı'nm en büyük simalarından biri, dünya edebiyatmdaki hümanizm fikirlerinin, insanseverlik duygularının en büyük terennümcülerinden biri yapmıştır.

Tabii ki, Fuzûlî'den sonra Azerbaycan Edebiyatı'nda ana dilinde eserler yaratmak hem kolay, hem de zordu. Kolaydı çünkü, ortada Fuzûlî örnekleri vardı; zordu, çünkü, ortada yine Fuzûlî örnekleri vardı. Fuzûlî'den daha güzel yazmak müm-

kün olmasa da, dil açısında artık geriye dönüş yolu kapatılmıştı. Fuzûlî'den sonra Türkçe'nin yayıldığı yerlerde Farsça şiirlerle dikkat çekmek imkansız idi. Azerbaycan şairleri, ilk edebiyat tarihçimiz Firudin Bey Köçerli'nin de üzerinde durduğu bu gerçeğin farkında idiler ki," ...Türk diline revnak veren ve onu har ve haşakdan temizleyip bir göyçek ve sefalı çemene benzeden Fuzûlî olubdur ve bununla türklerin üste ümumen ve Azerbaycan Türklerinin boynuna böyük minnet qoyubdur".

Edebiyatın gelişmesi, onun büyük eserler ve büyük isimler yetiştirmesi, aynı zamanda bu edebiyatın yeşerdiği ülkenin sosyal ve siyâsî durumu ile ilgili XVII. XVIII. asırlarda Azerbaycan'da merkezi devletin zayıflaması, iç savaşlar, Azerbaycanda siyâsî güç kazanmak için İran'la Osmanlı imparatorluğu arasında süren mücadeleler, edebiyatın gelişmesini de etkilemişti. Bu devirde millî edebiyatın gelişmesinde iki esas çizgi dikkati çekiyordu. Bunlardan birincisi, Fuzûlî etkisi ile doğan klasik şiir üslubu, diğeri ise, halk edebiyatının etkisi ile doğan halk şiiri üslubu idi. XVII. XVIII. yy. şiirinin başka bir özelliği, halkın tarihi, çağdaş siyâsî ve manevî durumu, yaşam zorlukları, bağımsızlığı ve özgürlüğü uğrundaki mücadelelerine ilişkin sosyal konuların sık sık ele alınması idi. Azerbaycan'da, yalnız bir grubun bedii zevki için hizmet veren saray edebiyatından halk edebiyatına, halkın durumunu ve problemlerinin açıklayan yeni bir edebiyata geçiş dönemi yaşanmakta idi. Tarihî manzumeler, hükümdarlara yazılan kasidelerin, gerçeklikten uzak medhiyelerin yerini almakta idi. Bu manzumelerde, ülkede baş gösteren sosyal-siyâsî olaylar, halkın inandığı, günvendiği ayrı ayrı tarihî şahsiyetlerin faaliyetleri, zamanın gündeme getirdiği problemler vs. mesnevi tarzında tasvir olunuyordu. Bu manzumeler tarihî eserleri tamamlıyor, aynı zamanda bu eserlerde arka planda kalmış olan psikolojik yaşantıları, devrin, değişen olayların getirdiği heyecan ve üzüntüleri açıklıyordu. Tarihî şahsiyetlerde II. Şah İsmayil, Şah Abbas, Nadir şah, Seki hakimi Hacı Çelebi han, Hüseyin Müştak Han vb. hakkında, Şakir Şirvani, Ağa Mesih Şirvani, Vidadi vb. şairler tarafından tesirli manzumeler yazılmış ve halk arasında yayılmıştı. [1] Edebiyatta klasik şiir üslûbunun. Fuzûlî mektebinin geleneklerini Mehemmed Emani (1536-1610), Fedai, Mesihi (1575-1655), Saib Tebrizi (1601-1679),*Gövsi Tebrisi, Mechur Şirvani vs. gibi şairler devam ettirirdiler. Onların hemen hepsi, iki dilli idiler eserlerini hem Azerbaycan Türkçesi, hem Fars dillerinde yazıyor, ama, ana dillerine daha fazla önem veriyorlardı.

Adları geçen bu şairlerin ve onların diğer çağdaşlarının yaratıcılıklarında lirizm esas yer tutsa da, epik eserlere, mesnevi ve manzum hikayelere de ilginin arttığı müşahede edilmektedir. Mesela, sevgi şiirlerinde Fuzûlî'nin takipçisi olarak tanınan Mehemmed Emani, bu muhabbet şiirlerinin yanısıra, konusunu halkın hayatından, gündelik yaşamından alan "Devesi ölmüş karı", "Tiryekçi", "Hatemi Tai ve karib" gibi manzum hikayeler kaleme almıştır. Tebriz'de doğup, büyüyen Fedai, tahminen 1580 de "Bahtiyarname" adlı eserini tamamlamıştı. İfade edelim ki, Bahtiryarname de "Leyli ve Mecnun" yahut "Hüsrev ve Şirin" gibi klasik Azerbaycan Edebiyatının geleneksel konulandandır. Fedai'den önce Penahi ve Şemseddin Mehemmed gibi Azerbaycan şairleri de aynı isimde eserler yazmışlardı. Fedai'nin özelliği bu konuyu Azerbaycan Türkçesi ile işlemesinde idi. "Bahtiyarname" bir macera hikayesi idi ve Arap şarkında yaygın "Sindbadname"leri hatırlatıyordu. Ama Fedai, bu geleneksel konudan yararlanarak, bu döneme kadar daha çok aşığın ıstıraplarından ve maşuğun zulümlerinden söz açan edebiyata, sıradan adamları, tacirleri, esnafları, denizcileri getirmiş, onların maceralarına dayanarak bir sıra mühim manevî-ahlakî problemler-açgözlülük, tamahkârlık, zenginlik ihtirası, yalancılık, dolandırıcılık gibi menfî sıfatlar hakkında muhakeme ve mülâhazalar yürütmüştür.

Orta asırlar tezkirecilerinin verdikleri bilgiye göre; edebî mirası yüzbin beyitten fazla olan Mesihi de, lirik şiirleri ile birlikte "Dane ve Dam", "Zenbur ve Esel", "Verga ve Gülşa" gibi menzum roman niteliğinde olan mesnevileri ile tanınmıştır. Evvelki iki mesnevi şimdiye kadar elde edilmemişse de, sonuncu eser, yani "Verga ve Gülşa" Mesihi sanatı hakkında fikir sahibi olmak için yeterlidir. Şark edebiyatında XI. yüzyıldan başlayarak işlenen bu mevzu, Mesihi'nin 1629' da tamamladığı onbin mısralık mesnevide, . yeni keyfiyetleri ve farklı cihetleri ile ele alınmıştır.

XVII yy. Azerbaycan'ının önemli bir şairi , Saib Tebrizi'dir. Hayatı devamlı olarak seyahetlerde geçen bu şair, altı sene Hindistan'da yaşamış ve Farsdilli şiire "Hind sebkini" - "Hind üslubunu" getirmiştir. Hayatının son otuz yılını Safevi hükümdarı II Şah Abbas'm sarayında yaşamış ve Melikü'ş-şüara adını taşımıştır. Yüz yirmi bin beyitlik Divan'ın ve şark şairlerinin eserlerinden seçmelerden oluşan Bayaz'm müellifi olarak tanınan Saib Tebrizi, Farsdilli şiirin Azerbaycan edebiyatındaki son büyük temsilcisi sayılmalıdır. Aynı zamanda araştırmacısı olan Ş. Tebrizi, bu edebiyatı Farsdilli ve anadilli Azer-

baycan şiirinin bir köprüsü olmuş, Farsça yazdığı eserlerde Nizami'nin, Türkçe şiirlerinde ise Fuzûlî'nin geleneklerinin takipçisi olmuştur. Azerbaycan'ın güneyinde, millî edebiyata üç meşhur şair bahşetmiş Gövsiler ailesinden olan ve Saib Tebrizi gibi hayatının bir kısmını Hindistan'da sürdüren Gövsi Tebrizi de Saib'le birlikte iki geleneğin, iki edebî mektebin takipçileri arasındadır.

Yeni Devir Arefesinde

XVIII. yy. başlagmcmdan itibaren Azerbaycan, fasılasız savaşlara sahne olmuştu. 1729'da, hükümdarlarının hepsi Türk kökenli olan, kurucusu Şah İsmayil Safevi'nin ölümünden sonra ama Farsçı politika yürüten Safeviler Devleti çöktü. Türklerin Afşar boyundan olan Nadir Şah, İran'ı yeniden kuvvetli bir devlet durumuna getirmeye uğraştıysa da, onun 1747' de öldürülmesi, bu planlarının gerçekleşmesine imkan vermedi. İran'daki saltanat çekişmeleri ve merkezî hükümetin zayıflaması sonunda Azerbaycan, İran egemenliğinden ayrıldı; ancak küçük hanlıklara parçalandı. Ülkenin kuzeyinde ve güneyinde Küba, Derbend, Şamahı, Baku, Karabağ, Gence Talış, Nahçıvan, Seki, Karadğ, Tebriz hanlıkları, Marağa ve Urmiya malikaneleri, Şemşeddin, Kazak, İlisu sultanlıkları, Car-Balakan İcması gibi devlet sayılamayacak feodal kurum ve kuruluşlar ortaya çıktı. Bu hanlıkların arasında barışı devam ettirmek imkansız idi. Toprak iddiaları ve çeşitli nedenlerle daima biribirlerine saldırdılar. Ülke bütünüyle bir iç kargaşa yaşamakta idi. Yüz yıldan beri Kafkasya'yı işgal etmek, Karadenize ve Boğazlara çıkmak planları ile yaşıyan Rusya İmparatorluğu ise kuvvetlenmekte idi. Kafkasya üç büyük devletin-Osmanlı İmparatorluğu'nun, Rusya'nın ve İran'ın menfaetleri çatışmakta idi. Millî devlet geleneğine sahip olmayan Azerbaycan Hanları ise kendi yakın çıkarlarını esas alarak bu devletlerden birini destekler, hetta Rus orduları ve Gürcü Çarları ile birlikte kendi kardeşlerinin üzerine gitmektan çekinmezler. Azerbaycan'da siyâsî düzenbazların, sahte hanların ve sultanların sayısı artar. Hakimiyet ihtirası ile halkı kana ve ölüme sürükleyenler tarih sahnesinde birbirlerini takip eder. Bu çalkantılı ve karanlık dönemin ıztıraplarını yaşayan şairler eserlerini, artık geleneksel gül-bülbül, aşık-maşuk konusunda değil, gözleri önünde cereyan eden kederli olaylar üzerine yazarlar. Şakir Şirvani ve Ağa Mesih Şirvani gibi şairler, XVIII. yy. başlangıcında Azerbaycan'ın en karışık bölgelerinden birisi olan Şirvan'daki kanlı olayları, gerçek tarihî hadiseleri, iri hacimli mesnevilerinde tasvir ederler.

Azerbaycan, manevî ve kültürel alanda da İran tesirinden uzaklaşır. Bu gelişme edebiyatta, Halk Edebiyatı üslûbunun, halk şiirinin öne çıkması, şiir dilinin temizlenmesi ve saflaşması, edebiyatın daha büyük bir ölçüde halk hayatına girmesi, millî özellikleri ve millî psikolojiyi daha büyük çapta yansıtması ile kendini gösterir. Azerbaycan şairleri ve yazarları yüzlerini, mensub oldukları halka çeviriyorlardı; mitolojik şahların değil, bu halkın tarihini öğrenmek, saray güzellerini değil, gözleri önündeki halk güzellerini terennüm etmek zaruriyetini anlıyorlardı. Edebiyata küçük ölçüde de olsa milliyetçilik duyguları yerleşiyordu ve bu duygular her şeyden önce edebiyatın; dilinin, konularının, kahramanlarının halka yakınlaşmasından, halka kavuşmasından ortaya çıkıyordu.

Yazılı edebiyatta böyle bir yakınlaşmanın ilk temsilcileri XVIII. asır şairlerinden Molla Veli Vidadi (1709-1809) ve Molla Penah Vakıf (1717-1797) idi. Birbirine sıkı dostluk bağlan ile bağlı olan bu sanatkarlar, klasik şiirin geleneklerine ve özelliklerine hakim olmalarına, klasik Azerbaycan ve şark şairlerinin eserlerini, Fars ve Arap dillerini mükemmel bilmelerine rağmen, yüzlerini halk edebiyatına çevirdiler. Azerbaycan Halk Edebiyatı'nm koşma, geraylı, tecnis vs. gibi türlerini yazılı edebiyata getirdiler. Onlar şiiri yalnız şekil açısıdan değiştirmekle, halka yakınlaştırmakla yetinmediler, onun konusunu, kahramanlarım da değiştirmeye, yenilemeye çalıştılar. Özellikle de Vakıf, sanatını derinden bildiği ve sevdiği Fuzûlî'nin sihrinden kurtulabildi ve Fuzûlî'den sonraki "edebî zirvesizlik" dönemini sona erdirerek Azerbaycan şiirinin tarihinde yeni bir zirve, yeni bir edebî geleneğin ve şiir mektebinin kurucusu oldu. Vakıf beş yüz seneden beri Arap Edebiyatı'ndan gelme aruz vezninin sınırlarına kapanıp kalan Türk şiirini, bu sınırlardan çıkardı, millî şiire hece veznini getirdi. Aruzdan uzaklaşma büyük ölçüde Arap ve Fars dillerinin etkisinden, şiirde kendine yer bulan çak sayıda yabancı kelimelerden kurtulmak için de yol açtı.

Vakıfın dil ve biçim açısından yenileşmeye başlayan Azerbaycan Edebiyatı Tarihi'ndeki başka bir önemli hizmeti, onun canlı insanı, hayattan

zevk alan insanı, bütün his ve heyecanları ile edebiyat getirmesidir. Vakıf asırlar boyu keder, elem, hicran, ayrılık, gam, vefasızlık, şikayet, sitem, küskünlük, bedbinlik vs. motifleri üzerinde köklenmiş klasik şiirin karşısına yaşama sevinci, hayat sevgisi ile coşup-taşan, hayattan zevk almaya çağıran, iyimser, neşeli bir şiir koydu. Azerbaycan tarihinin karanlık ve kederli bir döneminde yaşayan Vakıf hayatta da, edebiyatta da her zaman ışık aradı ve buldu. Vakıf XVIII. yy. Azerbaycan'ının yalnız edebiyatında değil, siyâsî hayatında da iz bırakmış büyük şahsiyetlerdendir. O, otuz yıla yakın bir zaman, 1747'de Penap Han tarafından kurulmuş olan Karabağ Hanlığı'nın baş vezirliğini yapmıştır. Vakıf, şiirlerinde içerisinde yaşadığı muhitin her yönüyle aksettirmeye çalışmıştır. Hayatının sonuna, doğru, yaşadığı dehşetli olayların etkisi altında şiirlerinde, her zaman reddettiği keder motifleri ağırlık kazanmışsa da, Vakıf Azerbaycan şiirinin tarihine hayat, sevinç ve mutluluğun şairi olarak girmiştir. Şiirlerinin birinde,

Toy-bayramdır bu dünyanın ezabı,
Eqli olan ona getirir tabı,

diyen şair, gerçekten de edebî kişiliği ve yaratıcılığı ile azaplar arasında bir sevgi, bir sevinç, bir inanç yaşatmanın örneğini vermiştir.

XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren edebiyata gelen şairlerin büyük bir kısmı Vakıfın yolundan giderler. O'nu kendilerine sanat hocası sayar ve Vakıf koşmaları üslubunda eserler yazarlar. Mehemmed Bey Cavanşir, Aşık Peri, Kasım Bey Zakir, Yehya Bey Dilgem ve onlarca diğer Azerbaycan şairinin eserlerinde yaşatılan bu gelenek XX asr Azerbaycan şiirinde de devam ettirilmektedir. Vakıf orta çağ Azerbaycan şiirinin son büyük klasiğidir. Ama o, sanatının bütün ruhu ile geleceğe istikametlenmiş bir şairdir. Diğer taraftan Vakıfın zengin yaratıcılığı ortaçağ ve yeni Azerbaycan edebiyatlarını birleştiren, biri birine bağlayan bir köprü timsalindadır.

Yeni Devir, Yeni Edebiyat

XIX. yüzyılın başlangıcı, aynı zamanda Azerbaycan'da Rus işgalinin başlangıcıdır. Aslında bu işgalin planı yüzyıl önce, sadece Avrupa'ya değil, Doğuya da pencere açmak isteyen Rus imparatoru I. Pyotr'un-Türk kaynaklarında denildiği gibi Deli Petro'nun, zamanında çizilmişti. 1722' de Baku üzerinden yürüyen ve Derbent'e kadar gelen Deli Petro iç ayaklanma nedeni ile geri dönmek zorunda kalmıştı. Hayatının son aylarmda vasiyetini yazarak hayalinde yaşattıklarının gerçekleştirilmesini varislerine havale etmiştir. XVIII. yy. ortalarında Osmanlı Devleti'nin evvelki gücünü ve kudretini kaybetmesi, İran'ın iyice zayaflaması Rusya'ya Kafkaslarda daha aktif bir politika yürütmek imkanını verdi. 1783' te Gürcistan Rusya'nın himayesine geçti. Buradan, Rusların yolu artık doğrudan Azerbaycan'a idi.

1804' de Rus orduları Gence'yi ele geçirdiler. Rusların, uygun şartlar altında teslim olma teklifini nefretle reddeden Gence Hakimi Cevad Han, kale duvarlarının üzerinde şehit oldu. Gence'nin ardından, aynı yıl Karabağ Hanlığı ve Car-Balaken icması, 1805'te Şamahı Hanlığı, 1806'da Baku, Derbend, Küba hanlıkları Rusya'nın işgaline uğradı. Rusya'ya savaş ilan eden İran, 1813'te mağlup oldu. 12 Ekim 1813'te Karabağ'daki Gülistan köyünde İran'la Rusya arasında imzalanan barış anlaşmasına göre İran; Gence, Karabağ, Seki, Şirvan, Küba, Baku, Talış hanlıkları, Doğu Gürcistan ve Dağıstan'a üzerindeki iddialarından el çektiğini bildirdi.

1826'da İran, İngiltere ve Fransa'nın da tahriki ile yeniden savaşa girdi. Ama, bu savaş da İranlıların yenilgisi ile sonuçlandı. Neticede 1828 yılının Türkmençay barış anlaşmasına göre Nahçıvan ve İrevan hanlıkları da Rusya'ya geçti ve böylece Azerbaycan'ın kuzeyinin Rusya İmparatorluğu tarafından işgali tamamlandı. Araz nehri sınır olarak kabul edilmekle, Azerbaycan ikiye bölündü. Yeni topraklara sahip olan Rusya çok geçmeden buradaki hanlık idare sistemine son verdi; eski hanların yerine Rus subaylarından oluşan komendantlar tayin etti. Birbirinin ardınca geçirilen ıslahatlar, Azerbaycan'm İmparatorluğun içerisinde eriyip gitmesi, yerli halkın bir Rus tebaasına çevrilmesi amacını gütmekte idi.

Marksizmin banilerinden biri olarak tanınan F. Engels, K. Marks'a gönderdiği 13 Mayıs 1851 tarihli mektubunda, Rusya'nm doğudaki, özellikle de Kafkasya'daki fetihlerine değinerek şöyle yazar; "Bütün rezilliğine ve Slav çirkefine rağmen Rusya Şarkla münasebette gerçekten ilerici bir rol oynuyor... Rusya'nm hakimiyeti Karadeniz ve Hazar Denizi için Merkezi Asya için, Tatar ve Başkırtlar için medenileştirici rol oynuyor... Bu fikirde bir gerçek payı vardır. Ancak, son dönemlere kadar

Engels'in bu fikrine istinad olunurken onun birinci kısmı ("Rusya bütün rezilliğine ve Slav çirkefine rağmen...) bir kenara atılır, yalnız ikinci kısmı verilirdi. Aslında XIX yy. evvellerinde bağımsızlıklarını ve özgürlüklerinin kaybederek Rusya'nın işgali altına düşen, Türk boyları, hem imparatorluk politikasının rezillik ve çirkeflerini kendi hayatlarında yaşamış, hem de gerçekten şark ülkeleri ile kıyaslandığında daha ilerici gözüken Rusya'nın medenileştirici etkisini hissetmişlerdi. Daha doğrusu, Rusya bu halklar için, Avrupa kültürüne bir geçit, bir köprü işlevini taşımıştı.

Rusya işgalinden sonra dağınık, her zaman birbiri ile savaş ve kargaşa durumunda olan Azerbaycan hanlıkları, yalancı bir devletin, işgalci bir imparatorluğun çatısı altında da olsa, birleştiler. Çekişmelere ve iç savaşlara, İran'ın eksilmeyen baskınlarına son verildi. Toprak cihetinden birleştirilen Azerbaycan'da, zaman geçtikçe hanlık döneminin oluşturamadığı birlik duygusunun ilk ışıltıları gözükmeye başladı. Rus idaresinin getirdiği sıkıntılar, kendi topraklarında her adım hak ve hukuklarının çiğnenmesi, imparatorluk siyasetine karşı bir tepki olarak millî ve dinî hisselerin sürekli ayakta tutulmasını sağladı. Artık edebiyat da, edebiyat adamları da uçurulmuş saraylardan, dağıtılmış hanedanladan uzaklaşarak halkın, toplumun arasına girmişti; onunla birlikte yüzüyor, onunla aynı hayatı yaşıyordu.

Azerbaycan'ın yeni bir döneme girdiği, yeni ekonomik, siyâsî, kültürel ilişkilere koşulduğu XIX. yy. başlarında Azerbaycan Edebiyatı birkaç çizgi üzerinde gelişmekte idi. Bunlardan birincisi, edebiyatta klasik sanat geleneklerine, Fuzûlî edebî mektebinin geleneklerine dayanan divan şiiri idi. Divan Edebiyatı'nın temsilcileri ülkenin hayatında baş gösteren köklü değişikliklerden habersizmiş gibi geleneksel konularda eserler yazmakta, nazireler uydurmakta idiler. XIX. asrın, bu şiir üslubunda, bu edebî mektep temsicilerinin yaratıcılığına getirdiği esas yeniliklerden biri, dinî mevzuların daha sık şekilde ele alınması, Tarikat Edebiyatı'nın güçlenmesi idi. Mersiye şiiri Azerbaycan'ın gerek kuzeyinde, gerekse güneyinde yaygınlık kazanmış, bu şiirin Raci, Gumri, Dehil-, Şüai, Süpehri, Mirza Hebib Kudsi, Pürgem Bedii, Ahi vs. istidatlı temsilcileri yetişmiştiler. Mersiye şiiri baştan başa şiilik ideolijisinin tebliğine, şii mukaddeslerinin hayatının tasvirine ve Kerbela olaylarının açıklanmasına hasredilmişti. Azerbaycan'ın Rusya işgali altında olan Kuzey kesiminde mersiye ve tarikat şiirinin yayılmasının, yerli halkın dinî hislerini her zaman ayakta tutmak ve böylece onlara yabancılar karşısında bir direniş gücü ve inancı kazandırmak açısından önemi vardı. Diğer taraftan dinî edebiyat, özellikle de mersiye şiiri, halkın geniş tabakalarına ulaştırılabilen az sayıda edebiyat örneklerinden birincisi ve muhtemelen de sonuncusu idi.

Millî edebiyatın gelişmesindeki ikinci çizgi Vakıf geleneklerinin ve halk şiiri üslubunun yeni şartlardaki devamı ile ilgili idi. Vakıftan sonra XIX. asrın birinci yarısında onun adı ile ilgili olarak bu edebî cereyan Azerbaycan'ın güneyinde ve kuzeyinde, bütün bölgelerde yaygınlaşmıştı. Yazılı edebiyatta aşık şiiri geleneklerinin yer alması, ilk merhalede, Aşık Edebiyatı'nın halk kitleleri içerisinde bilinir olması ve herkes tarafından kolaylıkla anlaşılması ile ilgili idi. Ama yazılı edebiyat, Şah İsmail Hatai döneminden başlayarak, yalnız aşık şiirinin şeklini, mevzunu kullanmakla sınırlanmamıştı. Eğer böyle olsaydı, o zaman zaten yazılı edebiyatla, aşık şiirinin, Vakıfla Aşık Ali'nin hiçbir farkı olmazdı. Halk şiiri üslubunda güzel, oynak, anlaşılır eserler yazan Zakir, Mehemmed Bey Aşık, Aşık Peri, Mirz Hasan Mirz, Kâzım Ağa Salik, Mücrüm Kerim Vardani, Melikballı Kurban vb. aynı zamanda klasik şiirin tecrübesinden ve kurallarından da faydalanıyorlardı. Onlar kendi eserlerinde iki geleneği bir araya getirip, onun birliğine, sentezine ulaşıyorlardı. Nihayet, yazılı edebiyattaki halk şiiri üslûbu, aşık şiirinden farklı olarak ilmî, tarihî kaynaklara dayanır. Hem çeşitli, hem de ekseri hallerde bilgi ve okumayı gerektiren sosyal, siyâsî ve tarihî konuları ele alıyorlardı.

Azerbaycan edebî-bedii fikrinin tarihinde XIX asrın ilk on yılında meydana çıkan üçüncü çizgi ise, tamamıyla yeni, modern, batılı bir edebiyat yaratmak çabaları idi. Edebiyatın, millî özelliklerini korumak şartı ile, konu ve şekil açısından köklü değişikliklere gitmesi kişisel isteklerin, yahut edebî zevklerin eseri değildi; yenileşen devrin zamanın talebi idi. Ama bu yenileşme, edebî ve kültürel bir birikim üzerine gerçekleştirilebilirdi. Bu birikimin elde edilmesi Rus ve Avrupa kültürü ile temasta olmayı, bu kültürleri öğrenmeyi, onları millî şartlara tatbik etmeyi gündeme getiriyordu.

Şüphesiz, XIX yy. Azerbaycan Edebiyatındaki bu gelişme çizgileri birbirinden ayrılmış, tecrit edilmiş şekilde değildi. Şiirde Fuzûlî mektebinin devamcısı gibi takdim edebileceğimiz Seyid Ebülgasim Nebati aynı zamanda halk şiiri üslubunda yazılmış güzel koşmaların, geraylıların ve tecnislerin müellifi idi. Yahut, Vakıfın takipçisi ve Vakıf edebî mektebinin XIX. yy.'da en büyük temsilcisi olarak adlandırabileceğimiz Kasım Bey Zakir, mükemmel gazellerin, tercî-i bend ve terkib-i bendlerin, muhammes ve müseddeslerin de mü-

ellifi olarak millî edebiyat tarihimize girmiştir. Diğer taraftan, Zakir, Vakıf geleneklerini daha da zenginleştirerek, millî edebiyatta sosyal mazmunlu yergilerin ilk örneklerini yaratmıştır.

Azerbaycan Edebiyatı'nın, öz doğulu dünyasının, doğulu düşüncelerinin içerisinde yaşadığı dönemlerde belki de onun, halkın adına koşmasına,halkm hak ve hukuklarını savunmasına ihtiyaç yoktu. Ama XIX. yy.'da durum kökünden değişmişti. Azerbaycan halkı tamamıyla farklı bir dünyanın, değişken bir düşünce tarzının içerisine girmişti ve burada onun edebiyatının, onun yazarlarının üzerine son derece büyük görev düşüyordu. Bu edebiyat ve onun temsilcileri bir taraftan Azerbaycan Türkleri'nin kim olduklarını, nereden geldiklerini, hangi tarihî kökene, kültürel birikime, manevî ve ahlâkî kanaatlere sahip olduklarını dış dünyaya anlatmalı, öbür taraftan da, bu dış dünyanın, bu çevrenin ne olduğunu Azerbaycan Türkler'ine açıklamalı idiler. Tabii ki, gazel ve kasidelerin, bayatı ve koşmaların Azerbaycan Edebiyatı için bütün doğallığına ve dogmacılığına, Azerbaycan Türkü için bütün yakınlığına ve anlaşılırhğına rağmen, bu edebî türlerin, daha doğrusu yalnız bu edebî türlerin yardımı ile dünyaya açılmak ve dünyayı kendisi için açmak son derece zor idi.

İnsanlığın sosyal yükselmenin yeni bir aşamasına kavuştuğu, tek dünya edebiyatının ortaya çıkmaya başladığı bir dönemde, bu problemi millî edebiyatların, özellikle de Şark-İslam Edebiyatları'nm büyük çoğunluğu yaşamakta idi. Tabii ki, Azerbaycan Edebiyatı da onların arasında yer almıştı. Hem de, yenileşmenin, kaçınılmazlığını, bu edebiyatın temsilcileri daha erken anlamıştılar. Bu da, daha ziyade Azerbaycan'ın jeopolitik mevkii, onun Türk Dünyası'nm Orta Asya ve Türkiye gibi mühim merkezlerinden yapay bir şekilde ayrılması, Hıristiyan çevresinde kalması ile ilgili idi. Rusya ile daha aktif ilişkiler kuran, Rus diline, Rus eğitimine sahip olan, Rus memurları arasında yeralarak yönetime el koyan Ermeni ve Gürcüler'in tecrübesi, kendi milletine faydalı olmak açısından Azerbaycan Türklerine aynı yoldan gitmeyi telkin ediyordu. 1830' dan sonra Azerbaycan'da yeni tipte, Rus dilinde eğitim veren okulların açılması, Azerbaycan asilzadelerinin Rusya ordusuna alınması vs. Ruslarla Azerbaycan Türkleri arasında sosyal ve kültürel ilişkilerin hız kazanmasına yol açtı. Rusya üniversitelerinde ilk Azerbaycanlı öğrenciler ve profesörler gözükmeye başlamıştı. Şair ve bilim adamı Mirza Cafer Topçubaşi (1784-1869) Sant Petersburg Üniversitesi'nin profesörü ve kürsü başkanı olarak Azerbaycan, Osmanlı, Fars Edebiyatlarının ve dillerinin öğretim ve incelenmesi alanında en otoriteli uzmanlardan biri sayılıyordu. Kazan Üniversitesinin profesörü, Sankt Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'nin kurucusu ve ilk dekanı Mirza Kâzımbey (1802-1870) Rus Şarkiyatçılığının atası olarak ilim tarihine girmişti. Onun ilk defa 1839' da Kazan'da yaymlanan "Türk Dili Grameri" eseri bu sahede Rusya'da ilk örnek idi. Mirza Kâzımbey aynı zamanda Osmanlı Edebiyatı klasiklerine dair bir sıra ilgi çekici incelemelerin, Osmanlı tarihî üzerine araştırmaların müellifi idi.

XIX. yy. başlarında edebiyata gelen Abbaskulu Ağa Bakıhanov Kudsi (1794-1847), İsmayılbey Kutkaşmlı (1806-1861) gibi Azerbaycan yazarları, hem anadilli edebiyatın geleneğini, hem de Rus ve Avrupa edebiyatının tarihini ve esas gelişme çizgilerini mükemmel biliyorlardı. Bakıhanov son Baku hanı II Mirze Mehemmed'in, İsmayılbey Kutkaşmlı ise İlisu sultanı Nasrullah Sultan'ın oğlu idi. Her ikisi de Rus ordusunda hizmet etmiş, birincisi Albay, ikincisi ise General rütbesine yükselmişti. Ama ikisi de hayatlarının sonunda bundan pişman olmuş, Hacca giderek tövbe etmişlerdi. Abbaskulu Ağa Mekke yolculuğu sırasında ölmüş ve ziyaretine gittiği kutsal topraklarda defnolunmuştu.

Yaratıcılık alanının genişliği açısmdan Bakıhanov, XVIII. yüzyıl Fransız ansiklopedistleri ile kıyaslanabilir. O, şair ve yazar, tarihçi, dilci, coğrafyacı ve filozof idi. Rusya'da Fars dilinin ilk gramerini yazmış, Azerbaycan tarihî üzerine "Gülüstan-i İrem" adlı bugün de önemini yitirmeyen bir eser kaleme almıştı. Bakıhanov'un felsefeye, astronomiye vs. hasrolunmuş eserleri, onun geniş bilgi dairesi, yenilikçi ve çağdaş düşüncesi hakkında fikir vermektedir. Bilimsel araştırmalarında Bakıhanov Kuran-i Kerim ayetleri ile çağdaş ilmî bilgileri bir araya getirmeye, bir sıra tarihî, ilmî konuların bu Kutsal Kitap'ta ele alınması fikrini temellendirmeye çaba gösteriyordu.

Şiirlerini Kudsî mahlası ile yazan Bakıhanov edebî yaratıcılığa, geleneksel bir divan şairi gibi başlamış, ama aradan çok geçmeden edebiyatta gerek biçim gerekse konu açısından modernleşmenin gereğini duyarak gazelcilikten uzaklaşmıştı. Bakıhanov XIX. yy. Azerbaycan Edebiyatı'nın ve kültürünün tarihinde "Maarifçilik harekatı" adı ile tanınan herekatm ilk temsilcilerinden ve önderlerinden biri idi. Fransız eğitimcilerinin ardınca, onların Azerbaycan'daki hemfikirleri de, cemiyetteki butun belaların kökünü ilimsizlikte, cahillikte, nadanlıkta görür ve halk arasında eğitimin geniş çapta yayılması ile bir sıra

sosyal sıkıntıların, fanatizmin, nadanlığın ortadan kaldırılacağına içten inanıyorlardı. Aralarında, XIX. yy. Azerbaycan Edebiyatı'nm Abbaskulu Ağa Bakıhanov, İsmayılbey Kutkaşmlı, Kasımbey Zakir, Mirza Şefi Vazeh, Mirza Fetheli Ahundov, Hasanbey Zerdabi, Necefbey Vezirli gibi tanınmış temsilcilerinin de bulunduğu "maarifçiler" mücadelelerini iki alanda sürdürüyorlardı. Bir taraftan toplum içerisinde eğitimi yaymak, bilgili insan yetiştirmek için, okulların açılmasına, ders kitaplarının yazılmasına, ders programlarının hazırlanmasına katılıyor, öbür taraftan ise, maarifçi bir edebiyat oluşturarak, eserleri vasıtası ile eğitimcilik fikirlerini toplum arasında yayıyorlardı. Onlar eğitim yolu ile halkın gaflet uykusunda uyanacağına, kendi hak ve hukukuna sahip çıkacağına, zulme, istismara, millî ve dinî baskılara karşı mücadele vereceğine inanıyor ve eserlerinde bazen simgelerle bazen de açık şekilde bu fikri açıklıyorlardı. Azerbaycan maarifçileri basit şekilde de olsa, milliyetçilik duygularını uyandırmayı, herkesin kalbinde bir vatan sevgisi doğurmayı kendileri için amaç bilip, bu yoldan, milleti Ruslaştırma politikasına karşı manevî ve aklî tepkiyi hazırlıyorlardı.

Bakıhanov-Kudsî "Tezhibü'l-ahlak" (Ahlakın güzelleştirilmesi), "Kitab-i nesihet", "Gülüstan-i irem" gibi eserlerinde zengin tarih ve kültür geleneklerine dayanarak yetişmiş millettaşlarmı, çağdaş eğitime sahip çıkmak yolu ile cahillikten ve fanatizmden uzaklaşmaya çağırıyordu. İsmayıl Kutkaşınlı Fransız dilinde kaleme aldığı ve 1835' te Varşova'da yayınlattığı Reşidbey ve Seadet Hanım **adlı** küçük romanındaki, aynı adlı kahramanlarının örneğinde, eğitim görmüş insanın her açıdan eğitimden uzak kalmış insandan üstünlüğünü, avantajlarını gösteriyordu. Kasımbey Zakir (1784-1857) ve Mirza Şefi Vazeh (1792-1852) şiirlerinde Azerbaycan Türklerinin ve bütünüyle Türk-İslam dünyasının yürekler yakıcı durumunu eğitimsizlikle açıklıyor ve kurtuluş yolunu bir an önce okullar açmakta, öğretmenler yetiştirmekte, milleti temsil edecek, her yerde onun hukukunu savunabilecek şahsiyetler yetiştirmekte görünüyorlardı.

Tabii ki, edebiyatın, sosyal hayatın problemleri ile sıkı şekilde ilgilenmesi, onun hem mezmununu, hem de biçimini ciddi değişikliklere uğrattı. Abbaskulu Ağa Bakıhanov "Mişkatü'l-envar" ve "Miratü'l-camal" eserleri ile maarifçi şiirin ilk örneklerini ortaya koydu. "Kitab-i Esgeriyye" hikayesi ile yeni tipte, çağdaş ve dünyevî mazmunlu, konusu halk hayatından alınmış ilk nesir örneğim vermeye teşebbüs etti. Zakir, şark edebiyatlarının bir çoğunda olduğu gibi Azerbaycan edebiyatında da yaygın olan kişisel karakterli hicivlerden, ciddî içtimaî yergiye geçişi, kendi şiirleri ile gerçekleştirdi. Bababey Şakir, Mirza Bakış Nadim, Fazilhan Şeyda, daha sonraki devirlerde ise Seyid Azim Şirvani vb. şairler bu geleneği devam ettirerek XIX. yy. Azerbaycan şiirinde her açıdan maarifçiliği savunan, terakkiyi ve gelişmeyi destekleyen, isyankâr ve mücadeleci ruhu ile seçilen yergici bir mektep oluşturdular. Bu yergilerin asıl tenkit hedefi, Azerbaycan'ı soyup talayan Rus memurları ve onların yerli işbirlikçileri, cahil mollalar, kendi milletlerinin düşmanı haline getirilmiş millî mankurtlar, köylünün kanını içen toprak sahipleri vb. halka karşı güçler idi. Tabii ki, gazelden, koşmadan yergici şiire geçiş zamanı, yalmz şekil değil, dil, üslub, benzetme ve mukayeseler, kısaca bütün atributlar yenileşmiş, değişmişti. Satirik şiirle divan şiiri arasında artık geçilmesi mümkün olmayan bir ara, mesafe vardı.

Ama bütün çabalara rağmen XIX. yüzyılın birinci yarısında, Azerbaycan şair ve yazarları halâ eski edebiyatın etkisinden tam şekilde kurtulamamıştılar. Edebiyat yine de, cemiyet hayatında baş gösteren ciddî değişikliklerin merkezinde değildi; halkı birleştiren ve seferber eden bir güce çevrilmişti. Sadece, asırlardan beri varlıklarını korumakta olan eski türler, hızla değişen yeninin bütün yönlerini aksettirmekten aciz idi. Devrin yeni mazmunu ile millî edebiyatın eski biçimleri arasında bir barışmazlık, uyuşmazlık ortaya çıkmıştı. Azerbaycan Maarifçi Edebayatı'nm ilk temsilcileri ve XIX yüzyılın birinci yarısındaki edebi-bedii fikrin sürükleyici temsilcileri olan Abbaskulu Ağa Bakıhanov, Kutkaşmlı, *Zakir,* Mirza Şefi Vazeh, Nebati vb. bu gerçeği hissetseler de, yeni, modern edebiyatın yalnız temel taşlarmıkoyabilmiştiler.

Azerbaycan Edebiyatı'nı yenileştiren, onu mazmun ve tür açısmdan zenginleştiren, Avrupa Edebiyatı'nm gelenekleri, şekil ve formalarını cesaretle millî edebî zemine tatbik eden ilk yazar Mirza Feteli Ahundov (1812-1878) oldu. Eski tip okulda-mollahanede eğitim görem ve gelecekte bir din adamı olmayı hedefleyen Ahundov büyük ve çağdaş muallimi Mirza Şefi Vazeh'in teşviki üzerine, bu fikrinden vazgeçmiş ve Tiflis'e giderek doğu dilleri tercümanı olarak devlet hizmetine girmişti. Kafkasya'nın aynı zamanında kültür merkezi niteliğinde olan Tiflis'te geçirdiği yıllar onun fikri gelişmesinde son derece önemli rol oynamıştı. 1837' de, Puşkin'in ölümüne "Şark poeması" adlı ilk kasidesini Fars dilinde yazmış ve kendisi Rus diline çevirerek Moskova dergilerinde yayınlatmıştı.

Bu eser ilgi ile karşılanmıştı. Ancak, tuttuğu yolun millî edebiyat yolu olmadığını anlamış ve "Bugün milletin menfaatleri için faydalı olan roman ve dramadır" kanaatına gelmişti. Bu kanaatin tesiri ile de 1850-1855 yılları arasında adını bütün dünyada duyuran altı komedisini yazmıştı. Mirza Feteli Ahundov bütün Müslüman şarkında drama türünün ilk örneklerini ortaya koymuş ve mensup olduğu halkın edebiyatında yeni edebî mektebin kurucusu olarak tarihe geçmişti.

Ahundov'u dramaturjiye, hem de onun sırf komedi türüne sevkeden şeyler nelerdir? Önce, söylemek gerekiyor ki, Mirza Feteli, edebiyatın karşısına ciddî talepler koyan, onun halkın ve cemiyetin en önemli sorunlarını gündeme getirmesini isteyen bir sanatkâr idi. Ahundov'un nazarında çağdaş hayatın dışında toplumun, halkın menfaatlari ile ilgili olmayan edebiyatın hiç bir değeri yoktur. Bu açıdan o, geleneksel şiirin, klasik Divan Edebiyatı'nm tam bir inkarcısı gibi tanınmakta idi. Hatta inkarcı düşüncelerinde o kadar ileri gitmişti ki, büyük Fuzûlî de onun nazarında bir "Üstad-ı nazm" idi. Tabii ki, böyle değerlendirmede bir aşırılık vardı. Ama bu aşırılık, herşeyden önce Ahundov'un edebiyatı halka yakınlaştırmak, onu halk hayatının tercümanı haline getirmek isteğinden kaynaklanıyordu. Diğer taraftan, o, tenkidin değerine inanırdı. Ahundov Şark Edebiyatı Tarihi'ni iyi bilirdi. Bu açıdan da, yüzlerce değerli örneği ortada bulunan Şark Didaktik Edebiyatı'nm, nasihatçi şiirin, hiçbir şeyi değiştirmediğini görüyordu. Bu yüzden de o, mizah yolu ile, gülmekle, eleştirmekle, ayıpları göstermekle ıslah etmek yolunu daha makbul sayıyordu. Büyük yazarın millî edebiyat tarihinde tamamen yeni bir geleneğin başlangıcı olan "Komedi" türüne müracaatı da bununla ilgili idi.

Bu yeni edebî türün ilk örneklerini verirken Mirze Feteli Ahundov halk tiyatrosu tecrübesinden, Rus ve Avrupa yazarlarının eserlerinden faydalanmıştı. İlk komedisi olan "Sergüzeşt-i Molla İbrahim Halil Kimyager" müellifin; kuvvetli dramaturji kabiliyetini, tip yaratmak başarısını, kaleminin yakıcı, ama aynı zamanda da şifa verici kudretim tam olarak ortaya koydu. Bu eserde Ahundov, uzun asırlardan beri doğuda ve batıda dolandırıcılık ederek masum insanları aldatan, "İksir"in yardımı ile demiri yahut bakırı altına çevireceğini söyleyen, sonunda, topladıkları paraları alarak firar eden simyacıların umumileşmiş bir tasvirini vermiştir. Ama, yazar yalnız dolandırıcı kimyacı Molla İbrahim Halil'in fırıldaklarını açıklamakla yetinmemiştir; onun karşısına "Herkesin mesleği onun kendisine iksirdir" şiarı ile yaşayan şair Hacı Nuri'yi çıkarmıştır. Hacı Nuri içerisinde bulunduğu cahil, karanlık muhiti ışıklandırabilecek yegâne kuvvettir. Işıkla zulmetin, akılla nadanlığın bu mücadelesi, Mirze Feteli Ahundov'un diğer komedilerinin de esasını teşkil etmektedir. Yeni hayatın kurucusu olabilecek bu aydın, yenilikçi kuvvetlere, "Hekâyet-i Mösyö Jordon Hekim-i Nebatat ve Derviş Mesteli Şah Cadügün-i Meşhur" komedisindeki Şahbaz Bey, "Vezir-i Han-i Lenkeran" komedisindeki Teymur Ağa vb. dahildir. Onlar, içerisinde yaşadıkları dünyanın ve münasebetlerin değişmesi gereğini anlayan, dünyaya açılmak, dünyayı tanımak ve aynı zamanda kendi halkını, milletini de dünyaya tanıtmak düşüncesi ile yaşıyorlar.

Mirze Feteli Ahundov hakkında ilk ciddî incelemerden birinin müellifi olarak tanınan Feridunbey Köçerli, onun komedilerini XIX. asrın ikinci yarısındaki Azerbeycan hayatının ansiklopedisi olarak adlandırmıştı. Bu gerçekten de böyle idi. Çağdaş hayatın hemen hemen bütün insan tipleri ve sorunları bu komedilere yansımıştı. Bunlarda, hiçbir meslek sahibi olmadan gününü hırsızlık ve haydutlukla geçiren beylere, çoluk-çocuğunu aç bırakarak para biriktiren cimri tacirlere, yalancı hakimlere ve avukatlara, yönetimi ile halkın basma daha büyük belalar getiren hanlara, rüşvetçi ve işleri süründürmeci Rus memurlarına, her cihetten Ruslar'a yaranan Ermeni tiplerine, temiz kalpli, ama eğitimsiz, cahil ev hanımlarına, dolandırıcı derviş ve mollalara, sahtekâr kiş adamlarına, kısaca, eserlerin yazıldığı dönemdeki kAzerbaycan toplumunun hemen bütün karakterlerine tesadüf olunmaktadır. Ahundov'un komedilerinde cemiyetin en karanlık noktalarına ışık tutulmuş, halkın hayatı bir aynadaki gibi gösterilmiştir. Bu komediler sadece insan tipleri ve karakterler açısından değil, zaman ve mekân açısından da bütün Azerbaycan'ı, onun farklı yörelerinin geçimini, feodal hayatını kapsamakta idi. Ahundov'un çocukluk yılları Güney Azerbaycan'da, ilk gençlik devri Kuzey Azerbaycan'da geçmişti. Komedilerin yazıldığı devri ve sonraki hayatını Tiflis'te geçirmesine rağmen o, mensup olduğu halkı güzel tanıyordu. Ahondov derin gözlem gücüne sahip bir sanatkâr idi. Bu hassas müşahedecilik de ona eserlerinde son derece tipik-hayattakine benzer insan suretleri tasvir etme imkanı veriyordu. Yine de Feridunbey Köçerli, yazarın klasik komedisi sayılan "Hacı Kara"daki aynı adlı karhamanm tasvirindeki dakikliği ve hayati çizgilerin bolluğunu vurgulayarak şöyle yazar: "Hacı Kara bir sayaq doğru ve düzgün yazılıbdır ki, bu merd-i hesisin ehvalı, ehlaq ve etvaq bir növ

terif olunubdur ki, güya merhum Mirze Feteli bütün ömrünü mezkûr Hacı ile bir yerde keçiribdir ve onun üreyinde olan fikirlerini, her bir cüz-i hereket ve reftarmı, edeb ve ehlaqmı lazımmca öyrenibdir".

Mirze Feteli Ahundov bir edebî yaratıcılık üslûbu olarak romantizmin her zaman üstün yer tuttuğu Azerbaycan Edebiyatı'na gerçekçiliği ge tiren ilk yazar idi. Müllefin bu realizmi onun eser lerindeki tiplerin, tasvirlerin canlılığından tutun, diline, üslûbuna kadar her noktada belli ol maktadır. Sanata son derece ciddî ölçülerle yak laşan Ahundov komedilerinde asla zahirî efekt do ğuran hareketlere, yersiz ve manasız gülüşe, bayağılığa, ahlakî ölçülerin dışmda konuşma ve davranışlara, gerçekliği bozan uydurmalara, sun'îliğe vs. yer vermemiştir. O, gündelik hayattan alınmış sade, basit mevzulara müracaat etmiş, herşeyi doğru, tabiî ve aslına uygun bir şekilde can landırmaya niyetli olmuştur. Ama bu sadelik, ba sitlik arkasında yazar, devrinin ciddî sosyal ve manevî-ahlakî, hatta siyasî sorunlarını gündeme getirmeyi başarmıştır. Bu açıdan da, büyük ta kipçisi Celil Memmedkuluzâde'nin de söylediği gibi, Ahundov'un komedilerinde dokunulan mev zuların ve problemlerin ekseriyetinden "kan ko kusu" geliyordu.

Ahundov'un komedileri Azerbaycan Millî Sahne Edebiyatı'nm temelini oluşturdu. Azerbaycan Tiyatro Edebiyatı bu sağlam temel üzerinde yükseldi. Yazarın dram yaratıcılığı Kafkasya-Orta Asya ve Yakın Şark Ülkelerinin edebiyatları için de bir örnek niteliğinde oldu. İlk Osmanlı ve İran sahne eserleri Ahundov'un komedilerinden sonra meydana geldi. Nihayet, bu komediler Azerbaycan Millî Tiyatrosu'nun teşekkülü, Azerbaycan Türkleri arasında çağdaş tiyatro sanatının yayılması için edebî malzeme rolünü oynadı.

XIX. yy. Azerbaycan Edebiyatı'nm bütün sahaları, hemen hemen edebî türleri şu veya bu şekilde Ahundov etkisinde kalmıştır. O, bütün bir edebî döneme kendi mühürünü vuran sanatkâr olarak sanat ve edebiyat tarihine girmiştir. Mirze Feteli Ahundov yalnız millî sahne edebiyatının değil aynı zamanda edebî tenkidin banisi devrinin ünlü filozofu ve şarkiyatçı-âlimdir. Onun ilk defa 1857'de yayınlanan "Aldanmış Kevakib" romanı Azerbaycan Edebiyatı tarihinde ilk Avrupa ölçülerine uygun nesir örneği idi. Konusu, tarihten, II. Şah Abbas'ın tarihçisi İskender Münşi'nin "Alemaray-i abbasi" kitabından alman bu eserinde Mirze Feteli ahundov bugün de çağdaş hayatta ve siyaset dünyasında önemini yitirmeyen bir problemi, hükümdar ve halk ilişkilerini hükümdarın halk karşısındaki sorumluluğu meselesini gündeme getirmişti. Komedilerindeki tenkidî ruh, mizah ve yergi unsurları bu eserde de büyük çapta yer almıştır. "Aldanmış Kevakib"in dili müellifin komedilerinin dili kadar açık ve anlaşılır olmasa da, o, Azerbaycan nesir dilinin ve üslûbunun tarihinde ileriye doğru atılmış adım olarak değerlendirilebilir.

Mirze Feteli Ahundov XIX. yy. Azerbaycan Edebiyatı tarihinde yeni edebî tenkitin de esasını koyanlardan biri ve birincisi idi. Bu manada onun edebî-tenkidî görüşleri, estetik- millî bakışı fikrin sonraki gelişmesini olumlu bir şekilde etkilemiştir. Ahundov'un tenkit dalındaki mirası onun dünya edebiyatının tercümesine sahip olduğunu ve bu tecrübeyi millî zemine tatbik etmeyi başardığını gösteriyor. Tenkitçi Ahundov, yalnız şeklinin yahut yalnız mazmununun, konusunun mükemmel olmasını, bir eserin mükemmelliği için yeterli bulmaz. Bu iki amilin bir karaya getirildiği eser mükemmel bir bedii eseri olarak kabul edilebilir.

Eğer XII. yy. Azerbaycan Edebiyatı'nda Nizamî, XVI. yy. Fuzûlî, XVIII. yy. Vaqıf asrı olarak adlandırılırsa, XIX. yy. da hiç şüphesiz, Mirze Feteli Ahundov asrı idi. O san'atmm gücü ile edebiyatın akışını değiştirmiş, onu günün gerçeklerine ve halka doğru yönelmişti. Hayatta olduğu dönemde, Mirze Feteli'nin ardılları, onun başlattığı işin takipçileri yetişmişti. Yazarın dram eserleri 1850-1853'te onun kendi tercümeleri ile Tiflis'te ve Petersburg'da Rus tiyatrolarında oynanmıştı. 1873'te ise, "Hacı Kara" komedisi manevî şakirdleri olarak adlandırılabilecek Hasanbey Zerdabi, Necefbey Vezirov ve Esgerağa Gorani tarafından Bakü'de gösterilmişti. Bu, aynı zamanda Azerbaycan millî tiyatrosunun doğuş günü idi.

Ahundov'un dram eserleri XIX.yy. sonlarına doğru Rus dilinden başka Alman, İngiliz, Fransız, Fars, Gürcü vs. dillerine tercüme edilmişti. Canlı Şark dillerinin öğretildiği Avrupa üniversitelerinde bu komedilerden Azerbaycan Türkçesi'nin el kitabı gibi istifade edilmiştir. İlk Azerbaycan dram yazarının özgün yaratıcılığından söz açan Rus ve Batı müellifleri onu ittifakla "Müslüman Molier'i" olarak adlandırıyorlardı.

Tabii ki, Ahundov'un şahsiyetinin ve yaratıcılığının en büyük faydası ve etkisi onun mensub olduğu halkın edebiyatı üzerine idi. Ahundov'un hayatta olduğu dönemde, Azerbaycan'ın güneyinde yaşayan Mirza Ağa Tebrîzî onun tesiri ile dört komedi yazmış ve onları inceleyerek de-

ğerlendirmek için Ahundov'a göndermişti. Güney Azerbaycan Edebiyatı'nm Mirze Ebdürrahim Talibov ve Zeynelabidin Merağayî gibi tanınmış isimleri de edebî hayata doğrudan doğruya Ahundov komedilerinin, onun meşhur "Aldaranış Kevakib" romanının ve "Kemalüddövle Mektubları" felsefî eserinin etkisi altında başlamış ve ortaya koydukları eserlerinde Azerbaycan'ın bu ilk gerçekçi yazarının fikirlerini devam ettirmişlerdi.

Kuzey Azerbaycan Edebiyatı'nm tarihinde XIX. yüzyılın ikinci yarısı, tam bir sahne edebiyatı olmuştu. Ahundov'dan sonra Reşitbey Efendiyev, Necefbey Vezirov, Abdürrehimbey Hakverdiyev, Neriman Nerimanov, Sultan Mecid Ganizâde, Esgerağa Gorani vb. yazarlar biribirinin ardınca, çağdaş hayatı, onun gerçeklerini anlatan eserler yazmışlardı. Mirze Feteli Ahundov edebiyata komedi türünü getirmişse, onun takipçilerinden Necefbey Vezirov ilk Azerbaycan faciasının (Müsibet-i Fehreddin, 1896) Neriman Nerimanov ilk Azerbaycan tarihî dramının (Nadir Şah, 1899) örneklerini vermişlerdi. Böylece, asrın sonuna doğru Azerbaycan'da bütün türleri ile mükemmel bir dram edebiyatı ortaya konulmuştu. Özgün sahne eserlerinin yazılmasının yanısıra dünya edebiyatı klasiklerinin Shekespeare'in, Tolstoy'un vb. dramları da Azerbaycan Türkçesi'ne çevrilmişti. Asrm sonlarında Azerbaycan Millî Tiyatrosu artık kültür hayatının ayrılmaz bir parçası olmuştu. Azerbaycanlı sanatçılar Kafkasya'nın her yerinde - Baku'de, Tiflis'te, Gence'de, Erivan'da eserler sahneliyorlardı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Azerbaycan'ın iktisadî hayatında bir kalkınma döneminin yaşanması zengin Baku petrolünün getirdiği ek gelirler, yeni aydınlar neslinin yetişmesi, millî kültür hayatını da etkilemişti. Azerbaycan şehirlerinin birçoğunun dış dünyaya açılması, Rusya ve Avrupa ile ilişkileri sonucunda eğitimi geliştirmek, matbaalar kurmak, gazete ve dergiler yayınlamak, tiyatro binaları yapmak ve müzeler kurmak gibi meselelere ortaya çıkarmıştı. Millî mimarlığın, mûsikînin, ressamlık sanatının canlanması, onlarm yeni eserler ve adlarla zenginleşmesi de bu dönemine getirdiği bir yenilik idi. Azerbaycan'ın Rusya İmparatorluğu tarafından işgalinden, 1860 yıllarına kadar Tiflis bütün Kafkasya'nın ve Kafkas Türkleri'nin kültür merkezi işlevini yüklenmişti. Bu devirden sonra, artık gelişmekte olan Azerbaycan şehirleri özellikle Baku aynı işlevi üstlenmeye başlamışlardı.

Azerbaycan Edebiyatı'nm Abbaskuluağa Bakıhanov-Kudsi, İsmayılbey Kutkaşmlı- Mirze Şefi Vazeh, Fazilhan Şeyda, Mirze Feteli Ahundov vb. tanmmış temsilcilerinin bütün hayat ve faaliyetleri Tiflis'le sınırlı olmuştu. Bu dönemde yani asrm birinci yarısmda Tiflis nüfusunun yüzde otuzunu Azerbaycan Türkleri oluşturmakta idiler.

Artık bu devirde Azerbaycan'ın Gence, Şa mam, Şuşa, Baku gibi şehirleri millî kültür ha yatının öncüsü olmak işlevini kendi üzerine almak için hazır durumda idiler. Edebî çevrelerin faaliyeti açısından adı geçen şehirlerde ve diğer edebî-tarihî geleneklere sahip bölgelerde bir canlanma ya şanıyordu. Burada şair ve yazarları kendi çev resinde birleştiren- onların diğer yerlerdeki sanat çevreleri ile ilişkilerini sağlayan şiir meclisleri ku rulmuştu. Ordubad'daki Encümen-i Şuara, Lenkeran'daki Fevcü'l-Füseha, Şuşa'daki Meclis-i Üns ve Meclis-i Feramuşan, Kuba'daki Gülistan, Gence ve Tiflis'te Divan-i Hikmet, Şamam'daki Beytü's-Sefa, Baku'deki Mecme'ü Şuara gibi edebî meclisler bir kültür ve sanat ocağı, aydınlar ocağı ni teliğindeki kurumlar idi. Bu meclislerin yanısıra XIX.yy. Azerbaycan Edebiyatı'nm Seyid Ezim Şirvani, Mirze Nesrullah Bahar, Hurşid Banu Natevan, Fatmahanım Kemine, Mirze İsmayıl Gasir, Mir Möhsün Nevvab, Hacı Ağa Fegir, Mehemmed Tağı Sidki, Abdullabey asi vb. gibi önemli tem silcileri yetişmişlerdi. Edebî meclislerin top lantısında bir taraftan klasik müelliflerin, Nizami, Rumi, Sadi, Hafız, Nesimi, Fuzûlî, Nevai, Baki vb. eserleri öğrenilir, onlara nezireler yazılır, öbür ta raftan da, çağdaş şairlerin eserleri tahlil edilir, tar tışılırdı. Tabii ki, bu şiir meclisleri çevresinde top lananların büyük bir kısmı klasik şiir gelenekleri içinde yetişmiş şairler idi. XIX. yy. Azerbaycan Edebiyatı'nda, klasik şiir üslûbu devam ettirilirse de, evvelki dönemlerde olduğu gibi artık edebî ha yatın esas çizgisini oluşturamadı. Klasik şiirin ve Fuzûlî geleneklerinin Millî Edebiyat tarihindeki son büyük temsilcisi hiç şüphesiz, Seyid Ezim Şirvani (1835-1888) idi. Ama, Şirvani'nin edebî mi rasında klasik şiir örnekleri çok olmakla beraber, maarifçi şiire ve mizahî eserlere de önemli yer ay rılmıştı.

XIX. asrm ortalarmdan başlayarak bir maarifçilik havası içerisinde nefes alan Azerbaycan Edebiyatı'nm temsilcileri de, artık evvelki dönemlerde olduğu gibi mollahâneden yetişme değildirler. Azerbaycan'da mükemmel eğitim görmüş, yalnız doğu dillerini değil, aynı zamanda Rus dilini ve Batı dillerini de bilen devrin siyâsî, sosyal, hukukî gelişmelerinden haberdar olan, yeni tip yazarlar nesli yetişmekte idi. Onlarm büyük bir kısmı (Hasanbey Zerdabi, Necefbey Vezirov, Esgerağa Gorani, Reşidbey Efendiyev, Sultan Mecid Ganizade, Abdurrahimbey Hakverdiyev, Neriman

Nerimanov vb.) Rus okullarından ve üniversitelerinden mezun olsalar da milliyetçilik duygularını, millî örf ve geleneklere bağlılıklarını asla kaybetmemişlerdi. Aksine, millî mensubiyetlerini, millî kimliklerini muhafaza etmek için bu örf ve adetlere, bu geleneklere daha sıkı bağlanmışlardı. Bu yön onların eserlerinde de açık bir şekilde görülmektedir.

Azerbaycan'da milliyetçilik duygularının terbiyesinde, daha doğrusu bu sahada ilk teşebbüslerde, esası 1875'te konulan millî matbuatın önemli hizmetleri olmuştu. Her halkın matbuatının onun manevî ve kültürel hayatında ne kadar büyük bir rol oynadığını iyi anlayan Rusya Çarlık Hükümeti, uzun zaman Azerbaycan Türkleri'ne kendi matbaalarını kurmaya, kitap ve gazete yayımını gerçekleştirmeye izin vermemişti. Hatta Azerbaycan nüfusunun baştan başa Türkler'den oluştuğunu bildikleri halde, Kafkasya'da 1829'dan itibaren yayınlanmasına başlanan resmî gazetenin dili olarak Fars dilini seçmişlerdi. Daha sonra 1845'te başyazarlığını bir Ermeni'nin yaptığı Azerbaycan Türkçesi ile bir gazete çıkarmak istemişlerse de, halk tarafından ilgi gösterilmediğinden "Kafkasya'nın bu tarafının haberleri" olarak adlandırılan bu gazete birkaç sayıdan sonra yayınını durdurmak zorunda kalmıştı.

Millî Azerbaycan matbuatının ilk ismi, ilk sa yısı 22 Temmuz 1875'te yayınlanan "Ekinci" ga zetesi idi. Kısa bir zaman içerisinde Azer baycan'daki ilerici edibi kuvvetleri çevresine toplayabilen "Ekinci" mümkün olduğunca, halkm araşma bilgi ve eğitim tohumları serpiyordu. Ga zetenin bütün yükünü kendi omuzlarına alan Hasanbey Zerdabi (1842-1907) onun hem sahibi, hem başyazarı, hem yazarı, hem mürettibi ve hatta pos tacısı idi. "Ekinci" örneği, bir ferdin, halkm kültür hayatmı değiştirip, geliştirebilmesinin canlı ifadesi idi. 1877-1878 Rus-Türk savaşında "Ekinçi"nin Os manlı yanlısı yayın yaptığı bahanesiyle, Rus yö netimi bu ilk Azerbaycan gazetesinin neşrini dur durdu ve XX. yüzyıl başlarına kadar ciddî bir Azerbaycan gazetesinin yayınlanmasına izin ver medi.

XX. yy. ise artık astanada idi.

XX. Yüzyıl Azerbaycan Edebiyatı

Her millî edebiyatın tarihini devirlere ayırırken, genellikle büyük zaman kesimleri belli bir merhale, yahut devir olarak anılır. Bu da doğaldır. Çünkü edebiyatlarındaki büyük eserler ve büyük isimler bazen nice onyıllar, hatta yüzyıllar boyu bile meydana çıkmayabilirler. Buna rağmen, Azerbaycan Edebiyatı'nm tarihinde son derece kısa bir zaman kesimi, 1900-1920 yılları arası şimdiye kadarki bütün incelemelerde, araştırmalarda ayrıca bir devir olarak alınmış ve öğrenilmiştir. Hem de "XX. yy. Azerbaycan Edebiyatı" adı altında. Tabiî ki, dünyanın hiçbir halkı ve hiçbir edebiyatı için XX. yy. 1920'de bitmemiştir. Ama Azerbaycan Edebiyatı için, aynı şekilde eski Sovyetler Birliği'nin terkibine dahil olan diğer millî edebiyatlar için, XX. asrın Mart 1920'de bittiğini ve bunun ardınca, hala daha yeni adı bulunamayan Sovyet Edebiyatı'nm başlatıldığını söylemek mümkündür. Edebiyat aynı zamanda bir ideoloji olduğu, bir dünya görüşü ve bakışlar sistemi olduğu için (yahut bu fikrin daha sağlıklı anlaşılabilmesi için Sovyetler Birliği'nin kurulduğu ilk yıllarda, yazarların ve şairlerin, edebiyatı ideolojinin bir parçası haline çevirmeye zorlandıklarını söyleyelim. Tabiî olarak, bir sıra Azerbaycan yazarları için edebî hayat, edebî varlık 1920'de tamamlandı. Bu tarihten sonra onlarm bir kısmı kendi ilkelerine sadık kalarak aktif edebî hayattan çekildiler, göç ettiler; bir kısmı yeni rejimle işbirliği yolunu tuttu. Ancak, onlara da büyük güven duyulmuyordu. Aradan çok geçmeden, yeni sistemin yetiştirmeleri olan "Proleter yazarları" ile eski edebiyatla yeni edebiyat arasındaki ilişkiler kırılmış, kesilmiş duruma geldi. Bu açıdan çağdaş Azerbaycan Edebiyat tarihçiliğinde "XX. yy. Azerbaycan Edebiyatı" denildiğinde 1900-1920 yılları, "Azerbaycan Sovyet Edebiyatı" denildiğinde ise 1920'den sonraki devrin edebiyatı anlaşılır.

XX. yüzyılın bu ilk iki onyılı, Azerbaycan'm edebî-medenî ve sosyal-siyasî hayatmda hâdise ve şahsiyetlerle zengin olan mühim bir devirdir. Azerbaycan Türkleri'nin bir millet olarak oluşmaları, kitlelerin arasında siyâsî fikirlerin ve Milliyetçilik, Türkçülük düşüncelerinin yayılması, millî kültürün bütün sahalarında hızlı bir gelişme dönemi yaşanması, tarih açısından bir an, bir göz kirpimi timsalinde olan bu zaman kesiminde gerçekleşmiş ve yaşanmıştı. Genellikle XX. yüzyıl başlangıcı Doğu için, Türk-İslâm dünyası için Batının, Hristiyan dünyasının baskıları karşısında kbir uyanma devri idi. Bu baskının tüm ağırlıklarını yaşayan Azerbaycan da, Çin'den, Japonya'ya baş-

layıp İran'a ve Afganistan'a kadar yayılan uyanış hareketinin dışında kalmamıştı.

Rusya İmparatorluğu'nun 1904'te, Rus-Japon savaşında ağır mağlubiyete uğraması ve bunun ardınca ülkede ortaya çıkan karışıklıklar ve Çarlık rejimine karşı ayaklanmalar, İran'ı, Türkiye'yi (Osmanlı İmparatorluğu'nu) bürüyen inkılapçı hareketler, Azerbaycan'da da büyük çalkantılar yaratmıştı. Rusya Çarlık Devleti'nin söven politikası, İmparatorluk dahilindeki milletleri ve halkları biribirinin üzerine kaldırma ve "Böl ve yönet" politikasını uygulamak çabaları, millî emel ve mefkure etrafında birleşmenin son derece önemli ve gerekli olduğunu gösteriyordu.

Mirze Feteli Ahundov ve Hasanbey Zerdabi gibi millî duygularla yaşayan aydınların XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren işlemeye başladıkları "Maarifçilik ve içtimaî terakki" fikirleri, semeresini XX. yüzyılın başlarında verdi. Millî edebiyatın, millî okulların, yeni aydınlar neslinin mevcut olduğu Azerbaycan, yeni asrın başlangıcında, artık kültürel ve ekonomik açıdan Rus işgalinin ilk döneminde olduğu gibi yalnız ve güçsüz değildir. Bu devirde, Azerbaycan aydınları, özellikle de yazarları arasında en zor durumlarda bile halkı kendi peşinde sürükleyebilecek Ahmet Ağaoğlu, Celil Memmedkuluzâde, Neriman Nerimanov, Memmed Emin Resulzade, Elimerdanbey Topçubaşı, Alibey Hüseyinzade, Üzeyir Hacıbeyli, Ömer Faik Nemanzade vs. gibi edebî şahsiyetler, siyâsî liderler yetişmişlerdi. Onların geniş ve çeşitli edebî-siyâsî faaliyetleri sonucu XX. yy. başlangıçlarında Azerbaycan, Rusya İmparatorluğu'nun bünyesindeki diğer Türk topluluklarına nazaran millî duygu ve düşüncelerin en fazla geliştiği, kültür hayatının canlı tutulduğu bir bölge haline gelmişti.

XIX. yy. sonu, XX. yy. başlarında Azerbaycan'da millî burjuvazi ve aydınların yetişmesi, onların, milletin geleceği ile ilgili önemli meselelerde fikir ve emel birliğine varmaları, ülkedeki sosyal ve kültürel gelişmeyi temin eden esas âmiller içerisinde idi. 1905'te patlak veren Birinci Rus İhtilâli, İmparatorluğun bünyesindeki diğer halklar gibi Azerbaycan Türklerini de siyâsî hayata daha faal girmeye, bir millet olarak kendi özgürlük ve insani hakları uğrunda mücadele vermeye cesaretlendirdi. Tabiî ki, 1905 yılına kadar İmparatorluğun Türkler'in yaşadığı diğer bölgelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da, hiçbir siyâsî parti kurulmadığından ve siyâsî mücadele gelenekleri bulunmadığından, başlatılan hareketin bütün ağırlığı ve sorumluluğu bir grup aydının edebiyat ve sanat adamının üzerinde kalıyordu. Siyasi partilerin olmadığı bir ortamda, Rus şovenizminin, çirkin İmparatorluk politikasının içyüzünü açmanın, halka hakikatleri anlatmanın ve onu gelecek mücadeleler için seferber etmenin yegâne yolu, millî basın, millî edebiyat, okullar ve tiyatro kalıyordu.

"Ekinci" den sonraki yirmi beş yıl süresince, Azerbaycan Türkleri'nin millî basın yaratmak yolundaki bütün çabaları Çarlık Hükümetince engellenmiştir. Yalnız 1903'te, Mehemmedağa, Şahtahth'nın (1846-1930) başyazarlığı ile "Şark Rus" adlı yarı resmî gazetenin yayımlanmasına izin verildi. İlk sayısında, "...bizim borcumuz heqiqetnevisliktir. Yahşiliği dediyimiz kimi yamanlığı da gizletmeyeceyik. Biz meydana onun üçün çıhdıq ki, halqa doğru söz deyek" vaadini veren gazete, bu vaadi sonuna kadar tutamadıysa da, Celil Memedkuluzade, Ali Nazmi, Ömer Faik Nemamzade gibi yazarlar, XX. yüzyılın bu ilk Azerbaycan gazetesinden fikirlerini açıklamak için bir kürsü gibi faydalanabildiler.

1905 yılı Haziranından itibaren Alibey Hüseynzade-Turan ve Ahmet Ağaoğlu'nun baş yazarlığı ile "Heyat" gazetesi yayma başladı. Azerbaycan'ın petrol zenginlerinden, meşhur ha yırsever Hacı Zeynalabidin Tağıyev'in maddî des teği ile neşrolunan bu gazete, millî birlik fikrinin kökleşmesinde, Türkçülüğün ve İslamcılığın teb liğinde, Azerbaycan Türkleri arasında şuurun ve milliyetçilik duygularının doğuşunda büyük rol oynadı. Onun daimî yazarları arasında, "Ekinci" nin kurucusu Hasanbey Zerdabi ve millî ede biyatın aşağı-yukarı bütün temsilcileri bulunmakta idi.

Rus çarı II. Nikola, ihtilalci demokratik güçlerin baskısı altında halka basın, vicdan, söz, yürüyüş vs. özgürlükleri vaad eden 17 Ekim 1905 Manifestosu'nu imzaladıktan sonra, imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da sosyal ve siyâsî hayat canlandı. Bu canlılık ilk halinde, millî basında kendini gösterdi.. Yalnız millî kültürün değil, bütünüyle Azerbaycan Türklüğü'nün tarihinde önemli bir merhale oluşturan "Molla Nesreddin", "Füyuzat" dergileri, "İrşad, Terekki, Açıksöz" vs. gibi gazeteler yayma başladı; kadın ve çocuk dergilerinin esası konuldu. Basın, kitlelerin dikkatini ülke içinde ve uluslararası alanda cereyan eden önemli olaylara yöneltip, onların siyâsî düşüncelerini biçimlendirmeye ve katılımlarını arttırmaya çalışıyordu. Matbuat; savunuyor, istibdat ve zulüm karşısında, hürriyeti savunuyor, Rusya İmparatorluğu'nun Ermeniler eli ile gerçekleştirmek

isteği yeni "Haçlı yürüşleri" karşısında, Türk-İslam birliğinin ve hayatın tüm alanlarında çağdaşlaşmanın kaçınılmazlığını ileri sürüyordu.

Matbuat her vasıta ile milletin muhtelif tabakaları arasında millî birlik hissini kuvvetlendirmeye, halkı her açıdan eğitmeye ve onu, yaklaşmakta olan tehlikelerden haberdâr etmeye çaba gösteriyordu. 1905'ten sonra Azerbaycan'da genişlemekte olan millî uyanış, edebî ve kültürel kalkınma Rus Çarizmi'nin dikkatinden kaçmamıştı. Bu millî yükselişin önlenmesi için siyâsî oyunlara ve ihtilaflara el atılmış, Rusya'nın her zaman özel bir koruyuculuk gösterdiği Ermeniler organize edilmiş bir şekilde Azerbaycan Türkleri'nin üzerine saldırtılmıştır. 1905-1907'de Bakü'de, Tiflis'te, İrevan'da, Gence'de, Şuşa'da, Nahçıvan'da ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda ulaşamadıkları emellerini Kafkaslar'da gerçekleştirmek üzere Ermeniler'in eli ile kanlı cinayetler işletilmiş, yeni bir soykırım başlatılmıştı. Çarlık Rusyası'nın silahlandırdığı, Taşnaksiyun ve diğer söven partilerin organize ettikleri Ermeni terörü, silah gücüyle Azerbaycan'da tarihî gelişmeyi durdurmaya, kuvvetlenmekte olan milliyetçilik hareketinin önünü almaya can attılarsa da, gerçekleştiremediler. Aksine, acımasız düşman karışısmda zayıf da, olsa, birlik sağlandı; Ermeni çetelerinin karşısına çıkmak için silahlı güce sahip, siyâsî kurumlar kuruldu. 1906'da gazeteci yazar Ahmet Ataoğlu'nun kurduğu "Difai" (Müdafie) partisi böyle kurumların ilki idi. Ermeni şovenizminin iç yüzünün anlaşılmasında, onun Türkiye ve Kafkasya'daki hîlekâr planlarının açığa çıkmasında, Azerbaycan Edebiyatı'nın Celil Memmedkuluzade, Ahmet Ağaoğlu, Haşimbey Vezirov, Üzeyir Hacıbeyli, Memmed Seid Ordubadi, Neriman Nerimanov gibi temsilcilerinin şiir ve hikayelerinin, makale ve bildirilerinin büyük tesiri olmuştu.

Asrın başlarmda Azerbaycan'ın sosyal ve kültürel hayatındaki canlanma, yalnız eğitim ve basın çalışmalarının çoğalması ile sınırlanmıyordu. Nicat, Neşr-i Maârif vs. gibi millî cemiyetler de, bir taraftan eğitim ve kültürü yaymaya, öbür taraftan da milletin farklı tabakalarını, zenginle yoksulu, aydınla eğitilmemiş insanı yakalaştırmaya, devrin tanınmış şairlerinden Abdullah Şaik'in de yazdığı gibi, Azerbaycan Türkleri'nin hepsinin "Bir güneşin zerresi" olması fikrini kitlelere telkin etmeye çalışıyorlardı. Azerbaycan Edebiyatı'nı ve halkın kültür hayatını etkileyen başka bir olumlu hadise, kitap yayımlarının artması idi. Bakü'de ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde onlarla matbaa kurulmuştu. Orucov Kardeşlerin elektirik matbaası tüm Kafkasya'nın en büyük yayımcılık ve neşriyat merkezlerinden birisi idi. Yayınlarda çağdaş yazarların eserleri ile birlikte millî klasiklerin ve dünya edebiyatının önde gelen temsilcilerinin eserleri yayımlanıyordu. Tercüme Edebiyatı'na merak artmıştı. Azerbaycan'da, kökleri, gelenekleri ile halk yaratıcılığına dayanan bir "Çocuk Edebiyatı" meydana çıkmakta idi.

Kısa bir süre içerisinde kudretli sahne ustaları yetiştiren Azerbaycan Tiyatrosu, halkın eğitim gördüğü ikinci bir mektebe çevrilmişti. Bütün Şark-İslam dünyasında ilk opera yine bu asrın başlarmda Azerbaycan'da bestelenmişti. Bu, Üzeyir Hacıbeyli'nin ilk defa 1908 yılının Ocak ayında Bakü'de sahneye konulan ve ünümüzde de millî mûsikî sanatımızın tacı niteliğinde olan, "Leylâ ve Mecnun" operası idi. Fuzûlî şiiri ile Üzeyirbey mûsikîsinin üstün bir güzellik ve olgunlukla birleştiği bu eser millî kültürü, özellikle de mûsikî kültürünü etkileyen nâdir sanat örneklerinden biri olmuştu.

Çarlık Rusyasmın tüm engellemelerine rağmen Azerbaycan Edebiyat ve kültürü millî çizgisinde gelişmesini sürdürüyor ve millete rehberlik ediyordu. Rusya'nın diğer yerlerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da rejimden hoşnutsuzluk fazla idi. Baku asrm başlarında imparatorluğu sarsan inkılab hereketlerinin merkezlerinden birine çevrilmişti. Baku, hem burada güçlü mevkileri olan Bolşeviklerin, hem de millî hareketin, özgürlük düşüncesinin merkezi olarak tanınıyordu. Birinci Rus inkılâbının ve 17 Ekim Manifestosu'nun verdiği nisbî hak ve özgürlüklerin çok geçmeden ortadan kaldırılması, demokratik gözükme çabasında olan rejimin, açık şovenizm ve Türk düşmanlığı ile seçilen Stolıpin rejimine çevrilmesi, gazetelerin kapatılması, milliyetçi aydınların takip edilmesi, Bakü'ye, Rusya'daki pantürkizmin ve panislamizmin esas merkezlerinden birisi gibi bakılması ve benzeri baskılar, aynı zamanda tepkiler doğuruyordu.. İmparatorluk esaretinden kurtulmanın yolu, millî birlikte, kendi kökenlerine dönmekte aranıyordu. 1905 yılına kadar imparatorluk memurlarının, yerine ve zamanını göre "Tatar" /'Müslüman", "Fars", "Tuzemets" (yerli anlamında) olarak adlandırdıkları, millî duygularına hakaretle yaklaştıkları Azerbaycan Türkleri, millî varlıklarını fark etmiş, kim olduklarını, hangi kökten kaynaklandıklarını, nereden gelerek nereye vardıklarını anlamışlardı. Şüphesiz, bu tarihî süreçte edebiyatın büyük rolü olmuştu. XX. yy. Azerbaycan Edebiyatı'nda yeni bir uyanış devrinin başlangıcı oldu. Ancak, sonraki gelişmeler bu

uyanışın sonuna kadar yaşanmasına imkân vermedi.

XX. yy. başlarında Azerbaycan Edebiyatı'nın esas türleri şiir, nesir ve sahne eserleri idi. Başının kuvvetlenmesi, günlük makale ve fıkracılığın daha da gelişmesine yol açmıştır. Millî sahne eserleri şekil açısından zenginleşmiş; vodvil, operet gibi türler meydana çıkmıştı. Edebî türler arasında gerek şekil, gerekse mazmun açısından en fazla değişikliğe uğrayan ise hiç şüphesiz, şiir idi.

Yüzyılın başlarındaki edebiyat adamları, yazarlar ve şairler esas itibarı ile basının çevresinde toplandıklarından, devrin iki önemli dergisinin, "Molla Nesreddin'in ve Füyûzaf'ın adı ile ilgili onların fikir ve ilkelerine ilişkin edebî mekteplerin varlığından bahsetmek mümkündür. Azerbaycan Edebiyatı üzerine son zamanlara kadar yapılan araştırmalarda bu mektepler, bu edebî istikâmetler, şuurlu olarak biribirine karşıt görülmüş; onlardan, barışmaz fikir düşmanları gibi söz edilmiştir. Aslında, gerek Molla Nesreddin edebî mektebi, gerekse Füyûzat edebî mektebi aynı amaç uğrunda mücadele ediyorlardı. Sadece, onların mücedele yolları ve usulleri farklı idi. Sonuçta varmak istedikleri nokta ise, aynı olmasa da, çok yakın idi. Her iki dergi ve onların çevresindeki edebî güçler, mücadelelerle dolu bir dönemde halka kurtuluş yolunu göstermeyi esas amaçları sayıyorlardı.

"Molla Nesreddin" dergisinin ilk sayısı 7 Nisan 1906'da Tiflis'te neşrolunmuştu. Daha sonra Bakü'de ve Tebriz'de yayımlanan bu dergi, yirmi yıl boyunca millî edebiyatm esas taşıyıcı güçlerini kendi çevresine toplamış, dil ve üslûp açısından yeni mîzâhî aynı zamanda mücadeleci eserler onun sayfalarında yer almıştı. "Molla Nesreddin"in başyazarı Celil Memmedkuluzade (1869-1932) Dünya Edebiyatı tarihinde nadir bulunan mîzah ustalarından idi. O da büyük selefî Mirze Feteli Ahundov gibi gülüşün tedavi edici, şifa verici gücüne inanıyordu. Bu açıdan da, mîzâhî bir dergi yayımlayarak vatanın ufkunu sarmış kötülük ve yaramazlıklara karşı mücadele bayrağını kaldırmıştı. Edebiyata bir öykü yazarı gibi giren Celil Memmedkuluzade, ilk eserlerinden biri olan "Danabaş kendinin ehvatları"adlı küçük romanı ile tamamen yeni bir nesir geleceğinin esaslarını koymuştu. Onun "Ölüler", "Anamın Kitabı", "Deli Yığıncağı", "Kamança" vs. gibi dram eserleri çağdaş Azerbaycan hayatının en acılı problemleri üzerine ışık tutmuş, hikayeleri ile Azerbaycan hayatında mevcut olan insan tiplerinin tam bir galerisini yaratmıştı. Türk dünyasının büyük gülüş ve mizah ustası Molla Nesreddin'in (Nesreddin Hoca) adını taşıyan dergide, onun yüzlerce fıkrası yayımlanmıştı. Bu fıkralarda, maîşet me selelerinden tutulmuş uluslararası problemlere kadar çok farklı konular ele alınmış, bazen sert, öldürücü, bazen de alay edici mîzah yolu ile Azerbaycan Türkleri'nin, Türkiye'nin, iran'ın, İslam dünyasının çeşitli sorunlarına cevap aranmıştır. Derginin başyazarı defalarca ölümle tehdit edilmiş, mahkemeye verilmiş, takip olunmuş, ama bütün bunlara rağmen tuttuğu yoldan bir adım bile çekilmemiştir. Celil Memmedkuluzade ve onun kalem dostları büyük bir başarı ile halkın gözünü açmış, ona dost ve düşmanını tanıtmış, hakkını anlatmış, yeni ve daha güzel bir hayat için onu mücâdeleye sevketmişlerdi.

İlk sayısında, "Sizi deyib gelmişem ey menim müslüman kardeşlerim" diye yüzünü halkın sıradan temsilcilerine çeviren dergi, onlara "Türk'ün açık ana dilinde" konuşacağını va'detmiş ve 1932'de Sovyet rejimi tarafından kapatılana kadar, bu va'dine sadık kalmıştı. Hatta dil konusunda Molla Nesreddin'in tam aksi bir tutumda olan "Füyuzat" dergisinin başyazarı Alibey Hüseyinzade Turan 1910'da Türkiye'ye göçmeden önce Tiflis'te, derginin idaresinde onun başyazarım ziyaret etmiş ve şöyle bir îtiraftan çekinmemişti: "Yahşi yazırsınız... Açık yazmayı da bacarmak lazımdır".

Molla Nesreddin'in nerdeyse her sayısında, bütün istekleri ifade etmeye kadir olan Türk dilini tahrif edenlere, bozanlara, onu lüzumsuz yere yabancı sözlerle dolduranlara karşı bir fıkra, yahut karikatür bulmak mümkündür. Devrin, bütün dikkati çeken sorunları Azerbaycan Türkleri'nin kendi topraklarında uğradıkları hakaret ve küçültmeler, Rus İmparatorluğu'nun Tük-Müslüman halklara yönelik hakim milletçilik politikası, fanatizm ve cehalet, kadınların ezilen durumları, İran'da, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve diğer doğulu ülkelerde başveren değişiklik ve siyâsî olaylar, aşırı dincilik ve cahil din adamları, köylünün ve işçinin hakkının yenilmesi gibi konular derginin sayfalarında devamlı şekilde, büyük bir keskinlik ve cesaretle aydınlatılıyordu. Selefi Ahundov'un "kan kokusu" gelen meselelerle ilgilendiğini söyleyen Mirze Celil, kendisi Ahundov'un eserlerindeki problemlerden on kat fazla "kan kokusu" gelen sorunları edebî fikrin gündemine getiriyordu.

"Molla Nesreddin" dergisi ve onun çevresinde ortaya konan edebiyat, gerçekleri ve mücadeleci ruhu ile seçiliyordu. Bu edebiyat çağdaş ruhlu idi, günün problemlerini acıkmayı görev biliyor ve meselelere günün gerçekleri içinde cevap arıyordu. Bu edebiyatın tenkit hedefleri açıktı; bir zamanlar

şanına medhiyeler, kasideler yazılan şahları, sultanları, carlan zor ve hile ile gasp ettikleri "büyüklük tahtından" çekip yere indiriyor, gerçek yüzlerini halka gösteriyordu. Bu edebiyatın dili açık, anlaşılır ve halka yakın idi. Onun kahramanlarının büyük bir kısmı da, sıradan olan insanlar idi. Bu edebiyat Azerbaycan tenkitçilerinden Ali Nazım'm güzel bir dille söylediği gibi, Edebiyat Kâbesine ayakları çarıklı Azerbaycan köylüsünü getirmişti. Bu edebiyatta güçlü bir inkarcı ruh vardı, ama o, hakikatlerin tasdikine yönelik bir inkâr idi. Bu edebiyatta kuvvetli bir dağıtıcı güç var idi, ama bu yeniyi kurmak için köhneyi, zamanı, geçmişi yıkmaya yönelik bir dağıtıcılık idi. Bu edebiyatta yakıcı ve yıkıcı bir mizah vardı, ama bu mizah, kötülükleri, yaramazlıkları, halka zıt olanları yakmak ve yıkmak için kullanılıyordu.

XX. asır Türk şiirine Mirze Elekber Sabir (1862-1911) gibi büyük bir şiir dehasını, yergi us tasını Molla Nesreddin kazandırmıştı. Sabir, alev saçan satırları ile yeni devir Azerbaycan şiirinde gerçek bir inkılap yapmış; eski şiirle arasmda ge çilmesi imkânsız bir uçurum yaratmıştı. Onun "Hophopname" adı ile tanınan yergi şiirler mec muası, bütün Türk şiirinin tarihinde bir olay ni teliğinde idi ve bugün de yerini, önemini ko rumaktadır. Sabir Azerbaycan şiirinin yönünü, değiştirdi, onu hayata, gerçekliğe yaklaştırdı, dü rüst ve cesur olmayı öğretti. Fuzûlî'den sonra onun gazellerine nazire yazmak devrin şairleri arasında ne kadar yaygın idiyse, Sabir'in mısralarını taklid etmek de XX. yy. başlarındaki Azerbaycan şiiri için benzeri bir durumdu. Bir şair olarak Molla Nesreddin'le birlikte geçen edebî yaratmak devri son derece kısa sürmüş, hepsi altı yıl devam etmişti. Ama bu altı sene onun şiir dehasına yetmişti ve yeni şiir geleneğinin ve yeni edebî mektebin ku rucusu olarak hayatta olduğu döneminde de her kes tarafından kabul edilmişti.

"Molla Nesreddin" dergisinin çevresinde toplanan Abdurrahimbey Hakverideyv (1870-1933), Ali Nazmi (1878,1946), Alikulu Gemküsar (18âO-1919), Memmed Said Ordubadi (1872-1950), Ömer Faik Nemanzade (1883-1937), Bayrameli Abbaszade (1859-1926), Salman Mümtaz (1881-1938) vb. şair ve yazarlar Celil Memmedkuluzâde'nin ve Sabir'in başlattıkları yolu devam ettirirdiler. Ama tek bir fikir cereyanı, ile bağlı olmalarına rağmen, her birinin kendine has yaratıcılığı, üslûbu, hadiselere ve şahsiyetlere bakış tarzı vardı. Mesela, aynı zamanda Petersburg'un iki üniversitesinde eğitim gören, batı ve doğu dillerini bilen, eski Türk kültürüne derinden vâkıf olan Abdurrahimbey Hakverdiyev, gerek tarihî, gerekse çağdaş mevzularda bir dizi değerli eserler vermişti. O, Azerbaycan Sahne Edebiyatı tarihinde ilk sembolik dram eserini yazmış, zengin tarihî kaynaklara duyanan "Ağa Mehemmed Şad Kaçar" dramının ve çoksayıda küçük komedilerin yazarı olarak tanınmıştı. Bedii nesirde de Hakverdiyev, mîzâhi ve ciddî hikâye dalında eser vermiştir. O'nun eserlerini dilinin ve üslûbunun güzelliği, açıklığı, edebiyata getirdiği karakterlerin canlılığı ile temayüz eder.

Molla Nesreddin'in etkisi ile Azerbaycan'da kısa bir süre içerisinde hayli mîzâhi dergi yayınlanmaya başlamıştı. Ancak, bu dergilerin hiç biri "Molla Nesreddin" seviyesine yükselmemişti.

Edebî hareketin başka bir kanadım da "Füyûzat"edebî dergisi ve bu dergi etrafında toplanan yazarlar oluşturmakta idiler. Ama Molla Nesreddin'le kıyaslandığında, Alibey Hüseyinzade Turan'm başyazarlığı ile yayınlanan Füyûzat, kısa ömürlü oldu. 1906 yılının sonlarında kurulan dergi, 32 sayı yayımlandıktan sonra 1907 sonlarında kapanmak zorunda kaldı. "Füyûzat" kendisinden önce yayımlanan "Hayat" gazetesi gibi Türkleşmek, İslâmlaşmak, Çağdaşlaşmak fikrimi savunuyordu, Türk-İslam dünyasmı bir araya gelmeye, dînî ve millî birlik kurmaya çağırıyordu. Füyuzat, ilk sayısında da açıklandığı gibi Türkçü bir mecmua idi ve yüz seneden fazla Rusya İmparatorluğu'nun işgali altında kalmış Azerbaycan'da Türkçülük ve Milliyetçilik fikirlerini yaymak ve Azerbaycan Türklerini kendi geçmişi, tarihî ve kültürü ile tanıştırmayı amaç ve görevlerinden biri ilân etmişti. Derginin esas yaratıcı gücünü İstanbul'da okumuş, Osmanlı tarihî ve kültürüne derinden vâkıf olan Alibey Hüseyinzade, Kırım Türkü Hasan Sabri Ayvazov ve Halit Hürrem Sebribeyzade vb. oluşturmakta idiler. Azerbaycan Edebiyatı'nın Hesenbey Zerdabi, Abdulla Saik, Abdulla Sur, Mirze Elekber Sabir, Abbas Sehnet vs. gibi tanınmış simaları da Füyuzat'ta eserlerini yayımlatıyorlardı. Azerbaycan romantik şiirini büyük isimlerinden biri olarak tanınan Mehemmed Hadi (1879-1920) ise bir süre bu dergide çalışmış ve Füyûzat düşüncesinin alevli taraftarlarından biri olmuştu.

"Füyûzat" edebiyatta, Kafkasya'da Çarlık Rusyası'nın yürüttüğü hakim milletçilik politikasmm karışısına Türklük ve İslam ideolojisini çıkarmayı, herkesi bu fikir çevresinde birleştirmeyi öngörüyordu. Derginin ilk sayılarından birinde panislamizm fikir akımının kurucularından sayılan Cemaleddin Afganî'nin aşağıdaki fikrine yer verilmiştir: "İslâm'ın müasir halı, başı İstambul'da karar tutan, bir eli Güney Afrika'ya, diğeri Kırım

ve Orenburg'dan, Çin'e kadar uzatılan, ayakları Batı Asya boyunca giden, bütün ezaları ezilmiş ve eybecer hala salınmış neheng haste bir bedene benzetmek olar. Vezife mübahise etmekte değil, parçalanıb tökülmekte olan bu bedene müalice etmek, onu harekete getirmektir". Derginin başyazarı Alibey Hüseynzade de aynı fikri paylaşıyordu. Hem de bütün İslam halklarının bir araya getirilmesinin zorluklarını bilerek, ilk önce dil ve tarih açısından birbirine yakın olan Tük halklarının birliğinin temin edilmesini, Türk Dünyası aydınlarının ve siyâsîlerinin üzerine düşen esas görev sayıyordu. Bu fikir tarihine, Turancılık-Panturanizm fikirlerinin kurucusu olarak girmiştir. Turancılık, ülküsü onun dergisinin sayfalarında yayımlanan "Türkler kimdir ve kimlerden ibarettir?", "Türk dilinin vezifey-i medeniyyesi", "Nicat mehebbetdedir", "Siyaset-i füruset" vs. gibi eserlerinde, tarihî ve nazarî açıdan temellendirilmişti.

Ancak, Füyuzat'ın takip ettiği dil siyâseti Azerbaycan cemiyetinde ve edebî hayatında hoş karşılanmadı. Özellikle de, "Türk'ün açık ana dilinde" yazanın imkânını parlak bir şekilde ortaya koyan Molla Nesreddin'le, Azerbaycan Türkçesi'nin mükemmel bir edebî dil haline geldiğini kendi eserleri ile ispatlayan Celil Memedkuluzade Sabir, Abdurrahimbey Hakverdiyev, Neriman, Nerimanov, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Üzeyir Hacıbeyli gibi yazarların eserleri ile kıyaslandığında, "Füyuzat" in kullandığı ve savunduğu dilin halkın kültür tarihinde geriye doğru atılmış bir adım olduğu meydana Hüseynzade tabii ki, bu manevî ve siyâsî birliğin gerçekleşme yolunun dil birliğinden geçtiğini çok iyi biliyordu. Bunun için de, asrın başlarında kullanılan Osmanlı edebî dilinin, bütün Türk boylarının kitap ve yazı dili olarak kabul edilmesi fikrini devamlı olarak savunuyordu. Ne var ki, bu zaman İstanbul'unda kullanılan edebî dil Osmanlı yazarlarının ve aydınlarının da, büyük bir kısmını tatmin etmiyordu, Türkiye'nin yüreğini oluşturan Anadolu insanı için ise, bu dil yeterince anlaşılmayan, nerdeyse yabancı bir dil olarak adlandırılacak bir durumda idi. Meselâ, "Molla Nesreddin" dergisi 1908'de yayınlanan 7. sayısında "Müslüman okumuşları" adlı bir karikatür yayımlamış ve ana dilini unutarak yad, yabancı (Bir tarafta Rus, öbür tarafta Arap-Fars) tesirlere uyarak birbirini anlamayan iki aydının, komik konuşmalarını şöyle anlatmıştı:

"- Cenab-i ali, ne delail-i hökmiyye ile Yurupa mütefennileri enasir-i erbeini bed ez heqiqet gö rürler?

- Meni izvinit ele, men urusca obrazovaniya almışam, tatarski ponimat elemirem".

"Füyuzat" sayfalarında yayımlanan büyük tarihî gerçekliklere ve güçlü bir inanca dayanan yazılar, böyle çetin ve anlaşılamayan bir dilde kaleme aldığından, sonuç olarak gereken tesir ve yankıyı yapamıyordu. Alibey Hüseynzade'nin ve onun kalem dostalarınm makale ve şiirlerinde yaymaya çalıştıkları fikirleri gerçekleştirecek olan toplum, bu yazıları anlayamıyordu. Bu açıdan da Füyuzat edebiyatı, Molla Nesreddin edebiyatı gibi kitle içerisinde fazla ilgi göremedi. Ama hiç şüphesiz ki, Füyuzat ve onun çevresinde toplanan edebiyatçılar, Azerbaycan Edebiyatı'na bir üslûp yeniliği getirdiler, onun çağdaş Dünya Edebiyatı'mn tecrübesi ile tanışmasına imkan sağladılar. Genellikle, "Molla Nesreddin" gerçekçi edebiyatın, "Füyuzat" ise romantik edebiyatın gelişmesine, yeni adlar ve eserlerle zenginleşmesine imkân verdi. Ve dil meselesi hariç, bütün diğer meselelerde bu dergilerin ve onların çevresindeki edebî güçlerin hedef ve amaçları keskin şekilde ayrılmıyordu. Yergici bir şair olan Sabir "İstikbalimiz lağlağıdır" diyordu. Romantik bir şair olan Mehemmed Hadi ise onun karşılığında "İstikbalimiz parlaktır" cevabını veriyordu. Ve bu iki büyük şairin eserlerinin adları birbiren tamamen zıt olmasına rağmen, ikisi de mensup oldukları halkın, milletin gerçekten de parlak bir istikbal yaşaması için aynı derecede mücadele ediyorlardı.

XX. yy. Azerbaycan Edebiyatı üç esas çizgi üzerinde gelişmekte idi. Bunlardan birincisi Celil Memmedkuluzade, Sabir, Neriman Nerimanov, Ebdürrehimbey Hakverdiyev, Ali Nezmi Memmed Seid Ordubadi, Akikulu Gemküsar, Mirze Ali Möcüz gibi isimlerle temsil olunan gerçekçi Demokratik Edebiyat idi. İkincisi, Süleyman Sani Ahundov, Üzeyir Hacıbeyli, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Abdulla Saik, Sultan Mecid Qenizade, Reşidbey Efendiyev, İbrahimbey Musabeyov, Zeynalabdin Marağayi, Mirze Abdurrahim Talıbov gibi isimlerin temsil ettiği gerçekçi Maarifçi Edebiyat idi. Üçüncüsü de, Alibey Hüseyinzade, Mehemmed Hadi, Abbas Sehhet, Abdulla Divanbeyoğlu gibi yazar ve şairlerin oluşturdukları Romantik Edebiyat çizgisi idi.

XX. asır Azerbaycan Edebiyatı'mn ele aldığı konular ve Dünya Edebiyatı ile, dünya halklarının hayatı ile ilişkileri de bir hayli genişlemişti. Roman bir edebî tür olarak edebiyata yerleşmiş, hayatı genişliği ile kapsamak, dil ve üslûp açısından tecrübe kazanmıştı. Azerbeycan Edebiyatı'nda konusu millî hayattan alınmış eserlerin yanısıra dil ve din açısından ortak noktaların bulunduğu İran ve Türkiye, aynı şekilde Rusya ve Batı ile ilgili romanlar, dramlar meydana çıkmıştı. Böyle bir mevzu ge-

nişliği, özellikle romantik üslupta yazan yazarların eserlerinde sürekli olarak dikkati çekmektedir.

Esası Mirze Feteli Ahundov tarafından konulan edebî tenkit ve bunun yanı sıra edebiyat tarihçiliği de XX. yy. başlarında hızlı bir gelişme dönemi yaşamaya başladı. Azerbaycan Edebiyatı'nm ilk büyük tarihçisi Feridunbey Köçerli (1863-1920) Rusça yayınlattığı "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" (Tiflis, 1903) ve dört ciltlik "Azerbaycan Edebiyatı" eserleri 1900-1920 yılları arasında meydana çıkmıştı. Edebiyat tarihçiliği ile birlikte, Köçerli edebî tenkit sahasında da devamlı çalıştı; çağdaş yazar ve şairlerin eserleri hakkında Rus ve Azerbaycan basınında tanıtma ve eleştiriler yazıyordu. Devrin tanınmış şairlerinden Abbas Sehhet'in de îtiraf ettiği gibi, XX. yy. Azerbaycan Edebiyatı mümessillerinin üzerinde Feridunbey Köçerli'nin büyük etkisi olmuştu. O, edebiyatın esas dikkatinin hayata, mevcut sosyal ve mânevi meselelere yöneltilmesinde, üslûp ve mevzu açısından çağdaşlaşmasında önemli roy oynamıştı. Köçerli ile birlikte asrın başlarında hayattan çok erken yaşlarında göçen, tenkitçi Abdulla Sur (1883-1912) da geniş edebî fealiyet göstermekte idi. Millî Tiyatro'nun hızlı gelişmesi, ayrıca bir tiyatro tenkitçiliğini doğurmuştu.

;] Şüphesiz, asrın başlarındaki Azerbaycan Edebiyatı'nm, edebî zevk ve üslûplarının farklığına rağmen Azerbaycan yazarlarının, millî kültür ve halka en büyük hizmetleri, son derece kısa bir zaman kesimi içinde Milliyetçilik, Hürriyet ve Demokrasi fikirlerini yayabilmesi ve halkı, gelecekteki ciddî sınavlara hazırlayabilmesi idi.

Sınav ve tarihî değişiklikler zamanı ise artık gelmişti. Tarih 300 yıllık Romanovlar sülalesini ve Rusya imparatorluğu'nu yok olmaya götürmekte idi. Ne, Anayasası ve Parlamentosu (Rusiyada bu Duma adı ile hayata geçirilmişti) olan monarşiye geçiş, ne de millî özgürlük ve bağımsızlık mücadelelerine, ihtilallere karşı çevrilen sert Stolıpin rejimi, bu kaçınılmaz yok oluşu durduramadı. Rusya'nın 1914'te başlayan Birinci dünya Savaşı'na katılması ise ülkedeki dağılma, çökme sürecini daha da hızlandırdı. 1917 yılının Şubatında Rusya İmparatorluğu çöktü. Rusya'da iki hakimiyetlilik, daha doğrusu hakimiyetsizlik ve anarşi dönemi başladı. Kendilerini halkın ve memleketin yegâne kurtarıca olarak takdim eder. Bolşevikler, Rusya'da Burjuva Demokratik Cumhuriyetinin kurulmasını engellediler ve 1917 yılının Kasımında silahlı darbe ile iktidarı ele geçirerek, proletaryanın diktatörlüğünü ilân ettiler.

imparatorluğun merkezinde iktidar uğrunda mücedelenin sürdüğü 1917-1920 yılları, millî azın lıklar için de, sözde değil fiilen kendi mu kadderatlarını tâyin etme, doğal hak ve hu kuklarına kavuşma için mücadele yılları idi. 1917 yılının Mart ayında Kafkasya'nın yönetilmesi için Geçici hükümete bağlı olarak "Özel Kafkasya Ko miserliği" kuruldu. Komiserliğin bünyesinde Azer baycan Türkleri, Ermeni ve Gürcülerin birer tem silcileri vardı. Ama millî ve dînî farkların son derece keskin şekilde belirdiği bu üçlü kurum, fi ilen yürümedi. 1918 yılı başlarında, yapılan se çimler sonunda "Kafkas Seymi" adını alan yeni hükümet kuruldu.

Kafkasya'nın üç esas milletin katılması ile kurulan ve konfederatif bir devlet olan Seym de umutlan gerçekleştirmedi. Dahilî çekişmeler ve millî zemindeki münakaşalar onun yıkılışını hızlandırdı. 26 Mayıs 1918'de Seym'in gürcü milletvekilleri Kafkasya Konfederasoyonu'ndan çıkarak bağımsız millî devletlerini kurduklarını îlân ettiler. Bir gün sonra, 28 Mayıs'ta, Seym'in otuz üç Azerbaycanlı milletvekili Tiflis'te toplanarak meşhur "Mîsak-ı Millf'yi Azerbaycan halkının İstiklal Beyannamesi'ni kabul ettiler ve bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması haberini bütün dünyaya duyurdular.

Azerbaycan'ın başkenti Baku, Ermeni ve Bolşevik kuvvetlerin elinde olduğundan, Gence, yeni cumhuriyetin geçici başkenti oldu. Burada ilk hükümet kuruldu, Azerbaycan Millî Ordusu'nun teşkilatlanması için ilk adımlar atıldı; kardeş Türkiye ile diplomatik anlaşmalar yapıldı.

1918 yılı Eylülünde, Azerbaycan'a yardıma gelen Osmanlı Kafkas Orduları'mn büyük katkısı ile Baku düşmanlardan temizlendi. Azerbaycan Cumhuriyeti, Türk-İslam dünyasının tarihinde ilk cumhuriyet tipli devlet idi ve onun fikir temelini, Azerbaycan yazarlarının ısrarla savundukları Türkleşmek, İslamlaşmak, Çağdaşlaşmak oluşturuyordu.

Türk Dünyası'nın bu ilk Cumhuriyetinin varlığı ancak yirmi üç ay devam etti. Tabii ki, tarih açısından bu, bir göz kırpımıdır. Gayri-Rus milletleri yalan vaadlerle kendi tarafına çeken Bolşevikler, durumlarını nisbeten kuvvetlendirdikten sonra, Rusya İmparatorluğu'nu eski sınırları içerisinde restore etmek girişimlerine başladılar. Yirmi üç aylık bağımsızlık ve özgürlükten sonra Azerbaycan, yeniden İmparatorluğun, ama bu defa kızıl imparatorluğun terkibine dahil edildi.

Azerbaycan'ın bağımsızlığı çok kısa sürse de, milletin tarihinde, onun edebiyat ve medeniyetinin tarihinde silinmez izler bıraktı. Evvela, bütün

dünya Azerbaycan Türkleri'nin bir millet olarak varlığından ve onların kendi târihî topraklarında özgür, bağımsız, demokratik devletlerini kurmak arzusundan haberdar oldu. Öbür taraftan, Millî Devlet'in teşekkülü Türkçülük ve Milleyetçilik duygularım resmî bir ideoloji durumuna getirdi ve senelerce bu amacm hayata geçmesi uğrunda mücâdele veren edebiyatı büyük çapta etkiledi.

Azerbaycan'm şair ve yazarlan, aydınlar tabakası Millî Devlet'in kurulmasını büyük sevinçle karşıladılar. Cumhuriyet'in simgesinde onlar kendi fikirlerinin zaferini görüyorlardı. Bu yüzden de, edebiyat adamlarının büyük bir kısmı Cumhuriyet ilânmdan sonra asla tereddüt etmeden devletin yanında yer aldılar ve becerebildikleri konularda ellerinden geleni yapmaya başladılar. Tanınmış gazeteci-yazar ve siyâset adamı, uzun yıllar Rus dilinde yayımlanan, ama Azerbaycan Türkleri'nin hakkım savunan "Kaspi" gazetesinin başyazarlığını yapmış olan Alimerdanbey Topçubaşı Azerbaycan Parlamentosu'nun başkanı idi. Yazar ve besteci Üzeyirbey Hacıbeyli, Cumhuriyetin "Resmî Devlet Gazetesi" olan "Azerbaycan'ın başyazarı olarak faaliyet gösteriyordu. Yazarlardan Abdurrahimbey Hakveridiyev ve Yusuf Vezir Çemenzeminli genç Cumhuriyeti büyükelçi olarak dış ülkelerde temsil ediyorlardı. Mehemmed Hadi, Abdulla Saik Sultan Mecid Çjenizade, Seyid Hüseyin, Eliabbas Müznib, Cafer Cabbarlı, Ümmi Gülsüm gibi şair ve yazarlar da, 1918-1920 arasında kaleme aldıkları eserlerde, kendi devletine, özgürlüğüne ve bağımsızlığına sahip olmanın gururundan söz açıyor, milleti binlerce şehidin kanı pahasına elde edilmeş bu bağımsızlık ve özgürlüğü kendi canlarından aziz tutmaya, korumaya çağırıyorlardı. Edebiyatta vatanperverlik, milliyyetçilik duyguları görülmemiş bir genişlik kazanmıştı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucularından Memmed Emin Resulzade'nin de yazdığı gibi, 1918-1920 arasında bütün Azerbaycan'da, kafalarda ve kalplerde bir "Azerbaycan dönemi" yaşanmakta idi. Şüphesiz, bu dönemin gerçekleşmesinde, . geniş halk kitlelerinin yüreklerine yol bulmasında, hakkın ve adaletin, özgürlüğün ve hürriyetin, insan ve yurt sevgisinin tercümanı olarak gerçekleşen Azerbaycan Edebiyatı'nm da büyük rolü olmuştu.

Mahz edebiyatın ve yazarların etkisi ile Azerbaycan Cumhuriyeti, var olduğu sürece, siyâsî mücadelelerini sürdürmekle birlikte bilim, edebiyat ve kültür sahalarında da ciddî adımlar attı. 1919'da Baku Üniversitesi açıldı. Devlet Tiyatrosu ve Yaşıl Kalemler adlı yazarlar birliği kuruldu. Devlet onlarca Azerbaycanlı genci, yüksek öğrenim için Batı Üniversitelerine gönderdi. Parlamento, Azerbaycan Türkçesi'ni devlet dili ilan etti; alfabe ıslahatı projesi hazırlandı, kadınlara hukuk eşitliği verildi vs. İç ve dış düşmanlarla, Karabağ'daki Ermeni kıyamı ve ülkenin çeşitli bölgelerindeki Ermeni katliamları ile, her tarafa bürüyen dağınıklık, ihtiyaç ve toplumsal eğitimsizlikle uğraştılar. Günbegün artmakta olan Bolşevizm tehlikesi ve bu olumsuz şartlar içinde yeni Azerbaycan Cumhuriyeti'nin genç ve tecrübesiz kurucuları, dünya demokraksisinin tecrübesine ve insan haklarının dokunulmazlığına dayanan bir devlet oluşturmak istiyorlardı.

Ama, 28 Nisan 1920 Bolşevik darbesi, bütün bu istekleri kaba bir şekilde yarıda bıraktı. Azerbaycan'da tarihin tekeri yetmiş senelik bir devir için olsa da, geriye döndü.

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'm ku zeyinde olduğu gibi güneyinde de özgürlük ve ba ğımsızlık mücadelesi sürüyordu. 1906-1911 ara sında bütün İran'ı saran Meşrutiyet hereketinin başmda, Tebriz kahramanı, dünya basınının "Azer baycan Haribaldisi" olarak adlandırıldığı Settarhan vardı. Güney Azerbaycan Türkleri'nin bu mücâdelesi, kuzeydeki şair ve yazarların eserlerine geniş ölçüde aksetmişti. Özellikle, Mirze Elekbar Sabir, dostu ve çağdaşı şair Abbas Sehhet'in haklı olarak belirttiği gibi, İran Meşrutiyetine, Güney Azerbaycan'daki Settarhan ayaklanmasına bir or dudan fazla hizmet etmişti. 1918'de Azerbaycan'ın kuzeyi Rusya İmparatorluğu'nun esaretinden kur tularak bağımsızlığına kavuştuğunda, ülkenin gü neyinde de Şeyh Mehemmed Hiyabani'nin (1880-1920) önderliğinde Fars zulüm ve baskısından kur tulmak için mücadele sürüyordu. Hiyabani'nin kurduğu Azadistan Cumuhuriyeti de, Kuzey Azer baycan'daki gibi kısa ömürlü oldu. Baku Ruslar'ın eline geçtiği gibi Tebriz de, kan gölünde boğularak yeniden Farslarm, İran hükümetinin kontrolü al tına alındı. * İ„j

Kuzeyden farklı olarak, güneyindeki Azerbaycan Edebiyatı'nın çağdaşlaşma, halkla yakınlaşma ve sosyal konuları ele alma bakımından büyük başarılar kazandığını söylemek biraz zordur. Bu da herşeyden önce Güney Azerbaycan Edebiyatı'nın da içerisinde bulunduğu İran'ın kültür durumu ile ilgili idi. Yeni edebî türler batılı fikir ve düşünceler, sadece İran'daki Türk Edebiyatı'na değil Fars Edebiyatı'na da nüfuz edememişti. Ancak, yine de, "Gülüstan" ve "Türkmençay" barış anlaşmalarından sonra Rusya ve İran arasında ikiye bölünen Azerbaycan'm güneyinde edebiyatın tam bir durgunluk içine girdiğini söylemek de doğru değildir. XIX. yüzyılın

ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarmda Güney Azerbaycan Edebiyatı'nda, Heyran hanım, Nebati, Şükuhi, Halhali, Leli, Serraf, Pürgem, Raci, Mehemmed Hideci, Mirzeli Möcüz, Bayrameli Abbaszade vb. gibi şairler yetişmişti. Eserlerini Fars dilinde yazan Mirze Ağa Tebrîzî, Mirze Abdurrahim Talıbov, Zeynalabdin Marağayi, Seyid Eşref Gilani de Azerbaycan Edebiyatı'nm temsilcileri arasında sayılıyordu. Güneyde Şark Edebiyatı'nm geleneksel şiir şekilleri-gazel, kaside vs. daha yaygın idi. Ama bununla birlikte, halkın ağır hayatma, problemlerine dikkati çeken bir sıra sembolik eserler, mesnevi ve destanlar da ortaya konulmuştu. Güneydeki edebiyatta dînî konular daha ağırlıkta idi. XIX. yy. sonu ile XX. yy. başlarındaki tanınmış mersiye şairlerinin büyük bir kısmı, bu bölgede yetişmişti.

Güney Azerbaycan Edebiyatı her zaman daha ilerici, çağdaş ve gelişen bir durumda olan Kuzey Azerbaycan Edebiyatı'nm etkisinde kalmış, onun örneklerinden faydalanmıştı. Mirze Feteli Ahundov, Celil Memmedkuluzade ve Mirze Elekber Sabir gibi büyük edebî şahsiyetlerin eserleri güneyde mükemmel bir edebî örnek gibi kabul edilmiş ve onlarm takipçileri yetişmişti. Özellikle Sabir yergilerinin etkisi güneyde son derece büyük olmuştu. Bu açıdan onun takipçisi Mirza Ali Möcüz'ü tam anlamıyla Güney Azerbaycan'm Sabir'i olarak adlandırmak mümkündür.

XX. yy. başlarmda Fars baskısına karşı İran'da genişlemekte olan millî ve manevî özgürlük mücâdelesinin önünde, Güney Azerbaycan'm şair ve yazaları gidiyorlardı. Onlarm eserleri vasıtası ile güneyde ve bütün İran'da yaşayan Türkler ara sında, biraz zayıf da olsa, "Türk Milliyetçilği" fi kirleri yayılıyordu. Mesela, adım andığım Mirza Ali Möcü, şiirlerinin birinde, yüzünü Türk'ün millî varlığını inkar eden Fars'a çevirerek şöyle ya zıyordu:

S u deyibdir mene anam
A b ki, yox.
Y u x u öyretdi uşaqlıqda mene,
X a b ki, yox.
İlk defe ki, ç ö r e k verdi mene
N a n demedi.
Ezelinden mene d u z d a n e n e m e k d a n
demedi
Anam e x t e r demeyibdi mene,
U l d u z d e y i b o,
Su donanda demiyib y e x d i balam,
Buz deyib o.
Q a r deyib, b e r f demeyib,
Dest demeyib, e 1 deyib o.
Mene heç vaxtı b i y a söylemeyib,
Geldeyibo.
Beli, daş yağsa da göyden,
Sen osan, men de buyam.
Var senin başqa anan,
Vardı menim başqa anam.
Özüme mexsus olan başqa elim vardı menim.
Elime mexsus olan başqa dilim vardı menim.

1925 yıllarına doğru, Azerbaycan'ın gerek kuzeyinde, gerekse güneyinde, edebiyattaki bu özgürlük ve milliyetçilik havasının önünün alındığı görülmektedir. 1920'de Bakü'de iktidarı ele geçiren Bolşevikler, Lenin'in "Edebiyat, parti işinin hizmetinde olmalıdır" sloganım fiilen gerçekleştirerek, tam anlamıyla ideolojiye tâbi, yeni bir edebiyat geliştirmeye başladılar. 1926'da Türk kökenli Kaçarlar Hanedanı'nı yıkarak İran'da iktidarı ele alan Pehlevîler, Güney Azerbaycan'da bir edebî dil olarak, hatta bir konuşma, ünsiyet vasıtası olarak Azerbaycan Türkçesi'ni resmen yasak ettiler. Ama gerek Rus, gerekse Fars şovenistlerinin tüm çabalarma rağmen, bin yıllık bir birikimle gelen Azerbaycan Edebiyatı'nı susturmak, onu bütünüyle Farsçılık, yahut bolşevizm ideolojisinin hizmetçisine, kapı kuluna çevirmek mümkün olmadı; bu edebiyatın asırlar boyu içinde yetiştiği manevî özgürlük ruhu buna kesinlikle imkân vermedi. Azerbaycan yazarları kuzeyde de, güneyde de yeri geldiğinde şerefli ölümü, milletin ve onun kültürünün adını yükselten ölümü mâneviyatsızlığa tercih ettiler. Halk Edebiyatı numuneleri dışında Güney Azerbaycan Yazılı Edebiyatı ağır bir başlık altında tutuldu; Tağı Erani, yahut Samet Behrengi gibi yazarlar, öldürülerek susturuldu. 1920 yıllarından sonra parti kontrolü altında da bulunsa dolgun bir edebî hayat Azerbaycan'ın Kuzeyinde yaşanmakta idi.

XX. Yüzyıl Azerbaycan Edebiyatı

Azerbaycan Edebiyatı'nın bu son döneminin nasıl isimlendirileceği konusunda, "Glasnost" ve "Perestroyka" ilanından sonra başlayan tartışmalar henüz belli bir sonuca ulaşmamıştır. Edebiyat tarihçilerinin büyük bir kışımı "Sovyet Edebiyatı" terimini kesinlikle kabul etmemektedirler. Gerçekten de, Azerbaycan Sovyet Edebiyatı denildiğinde, bu dönemin edebiyatının özellikleri, millî yönleri gözden kaçırılmış olmaktadır. Edebiyatımız ise, ideolojinin tesirinde kalmış olsa da, bir çok özelliklerini muhafaza etmiştir. Evvela, bu edebiyatta, daha temiz, daha gelişmiş ve zenginleşmiş bir Azerbaycan Türkçesi kullanmıştır. İkincisi, o, eskiden olduğu gibi, Sovyet döneminde de Azerbaycan köylüsünün, Azerbaycan işçisinin hayatını anlatmış, onun millî âdetlerini, millî psikolojisini açıklamaya çalışmıştır. Üçüncüsü, bu edebiyat tür ve şekil açısından daha da zenginleşmiş, Dünya Edebiyatı ile daha sıkı bir ilişki içinde olmuştur. Elbette, yazarların büyük bir kısmı, bunları, belli yasaklar altında gerçekleştirebilmişlerdi. Azerbaycan Edebiyatı'nın gelenekleri ve özellikleri genellikle korunduğundan, 1920-1980 yılları arasındaki edebî gelişmeler, "Sovyet Edebiyatı" olmaktan çok "Sovyet devri edebiyatı" olarak adlandırılabilir.

Tabii ki, yeni rejim birkaç sene içerisinde kendi edebiyatını olşuturamazdı, Azerbaycan'da Sovyet rejiminin ilk yıllarında, bir dizi şiirler, küçük hikayeler, bir perdeli dram eserleri vs. yazılmıştı. Ama bu eserlerin büyük bir kısmı bedii açıdan hiç bir değere malik değildi. Onlar, sadece propoganda karakterli olmaları ile seçiliyorlardı. Diğer yandan, 1920'den sonra Azerbaycan'daki yazar ve şairlerin en tanınmışları edebî hayata, XIX, yy. sonu, yahut XX, yy. başlarında giren ve adını geniş çapta duyuran insanlar idi. Bu yazarlar arasında, Celil Memmedkuluzade, Necefbey Vezirov, Ebdürrehimbey Hakverdiyev, Süleyman Sani Ahundov, Hüseyin Cavid, Abdullabey Divanbeyoğlu, Ehmed Cavad, Cefer Cabbarlı, Abdulla Şaiq, Memmed Seid Ordubadi, Eli Nezmi, Seyid hüseyin, Semed Mensur vb. vardı. Tabii ki, onlar rejim değişikliğinden sonra da şiir, hikaye, roman ve dram eserleri yazmaya devam ediyorlardı. Ancak, bu yazarların çoğu yeni rejimin propogandasına girmediler. Buna zorlandıkları zaman da, daha evvelki eserleri ve yaratıcılık örnekleri ile tam bir zıtlık oluşturan zayıf eserler ortaya koydular. Belki bu gibi eserlerin bilerek zayıf, edebî önemi olmayan değerde yazıldığı fikri ileri sürülemez. Ancak, yazarın vicdanını, kalemini, bedii yaratıcılıkta zora koşmanın imkânsız olduğu da açıktır. Sovyet rejiminin ilk senelerindeki Azerbaycan Edebiyatı da bunun yeni bir örneği oldu.

Yeni rejime güven duymadığı için göçen, daha sonra, eski yazar dostu, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin başbakanı Neriman Nerimanov'un daveti üzerine Bakü'ye dönen Celil Memmedkuluzade Molla Nesreddin'de yayımlattığı fıkralarında ve mizahi hikâyelerinde, bu defa da Sovyet cemiyetinin ayıplarını açarak ortaya koyuyor, Sovyet üst düzey bürokratlarının yolsuzluklarını, yalancılıklarını, halkı aşağılayan davranışlarını açıklıyordu. Bütün bunların sonucu olarak 1931'de Molla Nesreddin'in 25 yıllık faaliyetine son verildi. Celil Memmedkuluzade ise hayatının son yıllarını unutulmuş ve terkedilmiş bu durumda geçirdi.

Mirze Feteli Ahudov'dan sonra Azerbaycan Edebiyatı'nda ikinci büyük dram yazarı olarak tanınan Necefbey Vezirov 1923'te son derece gönülsüz yazıldığı her satırından belli olan bir piyes yaymlattıysa da, bundan sonra susmayı tercih etti. Süleyman Sani Ahundov, Abdulla Saik, Abdullabey Divanbeyoğlu, Ebdürrehimbey Hakverdiyev gibi yazarlar esas itibarı ile eski hâtıraları, müşâhidleri ile ilgili konulara ağırlık verdiler ve bu eserlerinde, kendi nesir üslûplarını, edebî kişiliklerini daha açık, daha parlak bir şekilde meydana çıkardılar. Onların çağdaş konularda, özellikle de yeni hayatı, yeni kuruluşu propogandaya yönelik eserleri ise bu yazarların yaratıcılığında yabancı notlar olarak değerlendirmek gerekir.

1920 yılı Bolşevik İhtilalinden önce bir şair ve dram yazarı olarak tanınan, Türkçülüğün ihtiraslı mücadelecilerinden biri olan ve rejimin etkisi ile edebî zevklerin, edebî görüşlerin değiştirilmesine büyük tepki gösteren Hüseyin Cavid gibi sanatkârlar ise, bütün baskılara , sıkıntılara rağmen tuttukları yoldan dönmediler. İslam ve Türk büyükleri hakkında başlattığı bir dizi dram eserlerini Sovyet rejimi döneminde de devam ettiren Cavid, "Topal Timur", "Peygamber" (Hz. Muhammed hakkında), "Heyyam" piyeslerini yazdı. Bazı kaynaklar, onun "Mete Han" ve "Cengiz" piyeslerinin de mevcut olduğunu göstermektedir. Cavid, bu dönemin partili tenkitçilerinden birinin yazdığı gibi, Sovyet ideolojisinin trenine kesinlikle oturmak istemiyordu ve bu inatçılığı XX. yy. Türk Dünyası'nm Shekespeare'i olarak adlandırılabilecek bu büyük şahsiyetin, hayatına mal oldu.

1920'den sonra Bolşevik Azerbaycanma dönmeyen, evvelce Türkiye'de daha sonra ise Fransa'da göçmen hayatı geçiren ve sürekli ihtiyaç için-

e yaşamasına rağmen, Azerbaycan Edebiyatı tarihine ait araştırmaları Türk ve Fransız dillerinde yayımlatan Yusuf Vezir Çemenzeminli de kabul etmediği, kabul edemediği çağdaş Sosyalist hayatın acı gerçeklerinden, ilmî araştırmalar ve tarihî romanlar kaçıyordu. Onun "Studentler", "Kan İçinde" ve "Kızlar Bulağı" romanları, Sovyet dönemindeki Azerbaycan nesrinin şüphesiz önde gelen başarıları sırasına dahil edilmelidir. Ama tarihin zırhı da onu çağdaş cellatların elinden kurtaramadı.

Ahmed Cavad, Samed Mensur gibi şairler de rejimin istediği konularda değil, kendilerinin istedikleri, daha iyi bildikleri, kalben ve ruhen ilgi duydukları konularda eserler verdiler. Özellikle Ahmed Cavad'm şiirlerinde, Azerbaycan'ın bağımsızlık dönemine duyulan hasret, çok açık görülür. Samed Mensur ise daha çok simgeler yoluyla yeni düzenin aksaklıklarını, onun insan tabiatına aykırı yönlerini öne çıkarıyordu.

Seyid Hüseyin, Kantemir, Hacıbaba Nezerli, Böyükağa Talıblı, Tağı Şahbazi vs. gibi nesir ya zarları da, ilk eserlerini Nisan ihtilalinden önce ya yınlatmıştılar. Onların her biri, ilk otuz.yılın nes rinde kendi imzaları, yaratıcılık üslupları ve mevzuları olan yazarlar olarak kalmıştılar. Zaten ihtilalden evvelki hikayelerinde de ezilenlerin, hakkı verilmeyenlerin savunucusu olarak ken dilerini tanıtmışlardı. Azerbaycan şair ve ya zarlarının çok az bir kısmı Bolşevikler Partisi'nin üyesi olmuşlardı. Buna rağmen hepsi, Bol şeviklerin sözde ilan ettikleri, fakat fiilde ger çekleştirmedikleri, milletlerin kendi kaderlerini tayin etme hakkı, söz ve vicdan özgürlüğü, de mokrasi vs. hakkında, öteden beri yazmış ol dukları gibi, Bolşevik devriminden sonraki eser lerinde de yazmaya devam etmişlerdi. Görünürde, onları suçlamak için ciddi bir sebep bu lunmuyordu. Ama Azerbaycan Türkleri'ne, özel likle de onların aydın kesimine uygulamak açı sından, her zaman işe yarayan "Pantürkizm", "Panturanizm" ve "Panislamizm" gibi suçlamalar vardı ve Sovyet yönetimi bu suçlamalar Çarlık Rusyası'nda olduğundan daha insafsızca kul lanıyordu.

Eski Sovyetler Birliği'nin çeşitli cumhuriyetlerinde, olduğu gibi Azerbaycan'da da Sovyet Dönemi Edebiyatı, rejimin ve onun dayandığı ideolojinin büyük istidatları nasıl mahvettiğinin, onları nasıl saptırıp, yanlış yollara sevkettiğinin acı bir tarihinden oluşmaktadır. Bunun en canlı numunesi Cafer Cabbarlı'nm geçtiği yaratıcılık yoludur. Edebiyat alemine çok erken yaşlarında giren, mizahî ve romantik şiirleri ile, lirik-romantik üslupta yazılmış dram eserleri ile çok geçmeden herkesin dikkatini çeken Cabbarlı, gerçekten de nadir bir istidat idi. Genç yaşlarında, Azerbaycan'ın bağımsızlığının ateşli mücadelecilerinden biri olarak tanınıyordu. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasını ve onun faaliyetlerini içten destekleyenlerden birisi olmuştu. Hatta, bu Cumhuriyet'in çöküşünden bir süre sonra da, onun esas kurucuları olarak tarihe geçen "Müsavat Partisi'nin yeraltı teşkilâtının Merkez Kurulu üyeliğini yapmıştı. Türkçülüğün de ateşli tebliğcilerinden biri olan Cabbarlı 1918-1919'da, konusu Osmanlı tarihinin son dönemlerinden alınmış; "Trablus'un fethi", "Ulduz savaşı" gibi gençliği heyecana getiren sahne eserlerini yazmıştı. Türkçülük ruhu, yazarın "Kız Kalesi" adlı manzum romanının da temel özelliğidir. Bir dram yazarı olarak Cabbarlı, kabiliyetini, özgünlüğünü Aydm, Oktay Eloğlu, gibi eserlerinde de koruyabilmişti. Ancak, yeni rejimin etkisi altında, onun sanat hayatında bir dönüş oldu. Bu dönüşten sonra Cabbarlı, evvelki fikir ve eserlerine eserler yazmaya başlamıştı. Böylece, diğer çağdaş Azerbaycan yazar ve şairleri gibi Cafer Cabbarlı'nm da yaratıcılığının iki farklı dönemi, iki farklı yüzü ortaya çıkmıştı. Erken yaşlarında hayattan göçmesi, belki de onu bir yazar olarak tam yenilgiye uğramaktan, edebî sîmâsını ve otoritesini bütünüyle kaybetmekten koruyabilmişti.

Bolşevikler Partisi cemiyet içerisinde kuvvetli bir ideolojik silah olan edebiyatın gelişmesini kendi başına bırakmamıştı. Yazarların, özellikle de eski nesilden olan yazarların hak ve hukuklarını kısıtlayan ilk parti kararı 1925'te yayımlandı. Burada Sovyet rejiminin tarafına kayıtsız şartsız geçmeyen tüm eski yazalar, çığırtkanlı olarak değerlendirilir ve zararlı bir "ölüyü" tuttukları ilan edilir. Bu yazarların bir kısmı, 1934'te Moskova'da Birinci kurultayı yapılarak kurulan Sovyet Yazarları Birliği'ne kabul edilmemişti.

Tabii ki, eskileri bir kenara atan yeni rejim, kendi şair ve yazarlarım yetiştirmeyi de ihmal etmiyordu. 1920'li yılların sonunda, Azerbaycan Edebiyatı'na Süleyman Rüstem, Semed Vurgun, Memmed Rahim, Resul Rıza, Nigar Refibeyli, Mikayıl Müşfik, Osman Sarıvelli, Hüseyin Mehdi, Mirze İbrahimov, Süleyman Rehimov, Mir Celal, Ebülhesen vs. gibi şair ve yazarlar gelmişti. Onlar genellikle yeni konularda eserler yazıya, yeni toplumun insanlarını edebiyata sokuyorlardı. Bu şair ve yazarların eserlerinin ideolojik yönünü bir tarafa bırakırsak, onların mükemmel şiir tekniğine sahip olduklarım, çağdaş Rus ve Dünya Ede-

biyatı'nın tecrübesinden yaratıcı bir şekilde faydalandıklarını, Azerbaycan Türkçesi'ni bir edebiyat dili olarak arındırmak ve zenginleştirmek yolunda çaba gösterdiklerini, bu arada eserlerinde halkın tarihî ve işgalcilere karşı mücâdelesi ile ilgili konuları ele aldıklarını, millî geleneklere, örf ve âdetlere, psikolojiye, hayat tarzına büyük önem verdiklerini vs. kaydetmek gerekir. Bu yazarların içinde, Sovyet ideolojisine gereğinden fazla bağlılığı ile tanınan Süleyman Rüstem gibi şairler de vardı; siyâsetten uzak kalmayı tercih eden, güzel; ve güzeÜiği dile getirmeyi her şeyden üstün tutan Mikayıl Müşfik gibi tam lirik şairler de vardı. Partinin ikazı ile edebiyata, halkların dostluğu, beynelmilelcilik, emek vs. konulan devamlı şekilde aydınlatmak emri verilmişti. İri hacimli eserlerde, özellikle de roman ve povestlerde mutlaka bir olumlu kahraman tipi verilmeli idi. Zaman geçtikçe Sovyet Devri Azerbaycan Edebiyatı'nda da, eserden esere küçük farklarla tekrarlanan konular ve olaylar oluşuyor maketler ortaya konuluyordu. Mesela, 1930-1940 yıllarının romanlarında (bu ister Azerbaycan romanı olsun, ister Kırgız, Kazak, Türkmen, Belorus vs.) büyük kardeşler sayılan Ruslar'a her eserde tesadüf olunmakta idi. Adeta bu romanların Azerbaycan Türk'ü, Özbek, yahut Gürcü olan kahramanı başlangıçta bir sürü yanlışlıklar yapıyor ve daha sonra onları Rus kardeşinin tecrübesinin öğrenmekle İslah ediyordu. Bu Rus yüzleri, bir taraftan ihtilal geleneklerinin, öbür taraftan da halkların dostluğunun simgesi olarak, nerdeyse her esere girmişti. Kolhoz konusunda, halkların dostluğun konusunda, emek konusunda, 1930-1940 arasında yazılan eserlerin çoğu bu günün edebî zevk ve düşüncesi ile bakıldığında son derece basit ve sun'i gözükmektedir.

1937'de Sovyet lideri Stalin ve onun çevresindekilerin başlattıkları büyük terör, Sovyetler Birliği'nin yalnız siyâsî hayatında değil, kültür hayatında da her türlü demokratik tavrım fikir özgürlüğünün ve düşünce serbestliğinin önünü kesmek amacı taşıyordu. Azerbaycan Edebiyatı da bu terörden büyük zarar gördü. Bu dönemde, Azerbaycan Yazıcılar Birliği içinde bulunan yazarların yüzde otuzu yok edildi. Millî Edebiyata değerli hizmetleri geçmiş, aynı zamanda kalbi yazmak, yaratmak aşkı ile dolu olan Mikayıl Müşfik, Ahlet Cavad, Ali Nazim, Hacıkerim Samlı, Seyid Hüseyin, Salman Mümtaz, Bekir Çobanzade, Tağı Şahbazi, Hacıbaba Hezerli, Semed Mensur, Büyükağa Talıbh, Kantemir, Emin Abid, Mustafa Kuliyev , Atababa Musahanlı gibi tanınmış şair, yazar ve tenkitçiler, edebiyat araştırmacıları, hiç bir suç işlemedikleri halde kurşuna dizildiler. Uzun süreli hapis cezasma çarptırılan Yusif Vezir Çemenzeminli, Hüseyin Cavid gibi, henüz hayatta iken millî klasikler arasına girmiş meşhur şahsiyetler, Sibirya'nın ebedî buzlaklarında can verdiler. Kuşkusuz, Celil Memmedkuluzade, Ebdürrehimbey Hakverdiyev, Cafer Cabbarlı gibi sanatkârlar birkaç sene önce, kendi ecelleri ile hayattan göçmemiş olsaydılar, onlar da mutlaka pantürkist, panislamist, yahut Japon casusu olarak suçlanacaklardı.

1937'de, Azerbaycan'da ve eski SSCB bünyesindeki diğer Türk Cumhuriyetlerinde, planlı bir, Aydınların yok edilmesi kampanyası balatılmıştı. Türkiye'de, Batı ülkelerinde, ihtilal öncesi Rusya üniversitelerinde yüksek eğitim görmüş bilim adamları, uzmanlar, hiçbir esası olmayan çeşitli suçlamalarla ortadan kaldırılıyordu. Onların yerini Sovyet ideolojisinin prensiplerine göre eğitilmiş yeni kadrolar alıyordu. Yine planlı bir şekilde, edebiyatta, kültür hayatında eski ile yeni arasındaki her türlü gelenek ve birikim bağlan kırılıyordu. Bunun sonucunda, halkının dününü, geçmişini unutan, hafızasız bir halde yalnız bugünle telkin olunanlarla yaşayan yeni bir neslin yetiştirileceği düşünülüyordu. Özellikle Türk Cumhuriyetleri'nde biribirinin peşince geçirilen iki alfabe değişikliği, halkların adlarının ve tarihlerinin değiştirilmesi, millî dillerin devlet hayatının ve kültürün bir dizi alanlarından, sıkıştırılarak çıkartılması vs. bu amacı hedeflemekte idi.

Ama bütün bu baskılara rağmen Azerbaycan Edebiyatı hiçbir zaman bütünüyle teslimiyet göstermemişti. İnsan hayatına zerrece değer verilmediği büyük terör yıllarında da, bu edebiyat; hakikatleri söylemeye, halkın gerçek tarihini anlatmaya, onun yetiştirmiş olduğu büyük şahsiyetleri tanıtmaya, ondaki neciplik, insanseverlik ve manevî temizlik duygularını eğitmeye gayret serfediyordu. Samed Vurgun'un "Komsomol poeması" olarak adlandırılan manzum romanı, Vagıf dramı, tarihî konularda yazdığı çeşitli poemalar ve şiirler, Sabit Rehman'm "Toy" komedisi, Mir Celal'in "Bir Gencin Manifesti", Süleyman Rehimov'un "Saçlı", romanları, Resul Rıza'nm şiirleri, Memmed Sid Ordubadi'nin tarihî romanları vb. eserler bu devrin- mahsûlü idi.

İkinci dünya savaşı döneminde, diğer Sovyet Edebiyatlarında olduğu gibi, Azerbaycan Edebiyatı'nda da savaş konusu faşizmin iç yüzünün ortaya konulması, onun insanî olmayan mahiyetinin işlenmesi konusu, şair yazarların eserlerinde esas yeri tutmakta idi. Azerbaycan'ın ede-

biyat ve sanat adamları cepheye giderek askerlerle görüşür, onların hayatını, düşmana karşı verdikleri savaşları bizzat müşahede eder ve bu duygularla şiir, hikâye vs. yazarlardı. Savaş konusu muharebeden sonraki edebiyatın da sık sık müracaat ettiği mevzulardan biri oldu. Ama tabii ki, savaş döneminde yazılan eserlerle, savaştan sonraki yıllarda, özellikle 1960-1970 arasında yazılan eserler arasında önemli farklar mevcuttur. 1941-1945 arası yazılan eserlerin büyük çoğunluğu sadece propaganda yönünde idi. Bu eserlerin yüksek bedii değerinden söz açmak genellikle imkânsızdır. Şair ve yazarlar Nazilere karşı nefret hissi doğurmaya onların türetmiş oldukları ve türetecekleri dehşetleri açıklamaya çaba gösterir; askerleri öldürmeye, mahvetmeye, yer yüzünden silmeye çağırırlardı. Savaş konusuna 1960'tan sonra yeniden dönen Azerbaycan yazarları ise, artık bu propogandayı bir tarafa bırakarak, savaşın dehşetlerini göstermeye, Nazi, yaput Sovyet askeri olsun, bu savaşa zorlanan suçsuz insanların psikolojisini açıklamaya, burada yaşanan insanî dehşetleri anlatmaya daha fazla yöneliyorlardı. Tabii ki, bu tutum, daha gerçekçi ve hayatî eserlerin ortaya çıkmasına imkân veriyordu.

1940-1950 yılları arasında Azerbaycan Edebiyatı'na yeni bir edebî nesil gelmekte idi. Nesirde Enver Memmedhanlı, İsmayıl Şıhlı, İsa Muğanna, İlyas Efendiyev, İman Kasımov, Hesen Seyidbeyli, şiirde Bahtiyar Vahabzade, Gebil, Nebi Hazri, Eliağa Kürçaylı, Zeynal Halil, İslam Seferli, Hüseyin Arif, Kasım Kasımzade, sahne eserleri yazarlığında İlyas Efendiyev, Cabbar Mecnunbeyov, edebî tenkit ve edebiyat tarihçiliği sahasında Memmed Arif, Memmed Cafer , Eli Sultanlı, Mir Celal, Memmed Hüseyin Tahmasib vb. yeni ve başarılı eserleri ile tanınmakta idiler. Ama yeni adların, yeni eserlerin ortaya çıkmasına rağmen, edebiyatta henüz esaslı, kökten bir değişiklik gerçekleşmemişti. Böyle bir değişikliğe büyük ihtiyaç duyulduğu, mevcut edebiyatın gittikçe tesir ve halkı eğitmek, ona yol göstermek fonksiyonunu yitirdiğini herkes, ilk önce de, yazarlar anlıyorlardı. Edebiyat, münferit bazı örnekler dışında, otuz yıldır içinde bulunduğu sihirli daireden dışarı çıkamıyordu.

Bu yolda en önemli adım 1956'da atıldı. Bu adım aslında bütün Sovyet rejiminin yönünü mecramı değiştirmeli idi. Ama kısa süre içinde sistem, evvelki haline getirildi. Edebiyat ise, şişenin içerisinden çıkan cin misali idi ve onu yemden evvelki yerine geri götürmek imkânsız idi. 1956'da yapılan Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin XX. Kurultayı'nda, Stalin döneminin vahşet ve rezaletlerinin, devletin uzun seneler boyu kendi vatandaşına karşı yürüttüğü terörün korkunç manzaralarının açıklanması, herkesten daha fazla edebiyat adamlarının dikkatini çekti. Sovyet cemiyetinde, bir meteor gibi birden bire gözüküp yok olan yenileşme ve demokrasi meyilleri, Nikita Hruşov'un başarısızlığı ve görevden alınması ile sonuçlanan ilk "açıklık ve yeniden yapılanma" çabaları, dönemin Azerbaycan Edebiyatı'nı da belli bir ölçüde etkiledi. Bu devre kadar bir kısmı, parti kararlarını şiire ve nesir eserlerine çevirmekle meşgul olan kalem sahipleri, yayınladıkları kitapları, edebiyata getirdikleri konu ve kahramanları, kısaca tüm yaratıcılık yollarını bir daha gözden geçirmek zorunda kaldılar. Diğer taraftan, edebiyata XX. Parti Kurultayı'nın getirdiği yenilik ve demokrasi hevesiyle giren genç şair ve yazarlar da, eski yanlışları tekrarlamaktan kaçınarak, yeni konu ve kahramanlar, yeni üslûp ve yazı tarzı, yeni ruh ve zevkler ortaya koymaya, can atıyorlardı.

196O'lı yılların başlarından itibaren, Azerbaycan nesrinin ve şiirinin, Sovyet rejimi döneminde devamlı şekilde müracaat ettiği geleneksel, bıktırıcı konular, bir grup yazarların yaratıcılığında yeni mevzularla yer değişti. Petrol rafinerilerinden ve kolhoz tarlalarından edebiyata getirilen ve gazete makalesi kahramanlarını hatırlatan sun'î insan tiplerinin yerini, bütün zıddiyet ve mürekkeblikleri içinde gerçek, canlı hayâtın içerisinden alınmış hakiki insanlar almaya başladılar. Önceden çizilmiş basit, cansız edebî tasarımlar üzerine biribirinin peşince sıralandırılmış basit olaylardan kurulan romanların yerini, insanın ihtiraslı özündeki, psikolojik tutumu ve hakikat aktarışlarının öne çıkarıldığı, gerçek inandırıcı bedîi eserler aldı. Nesrin yalnız konuları, kahramanları değil, dili, üslûbu, tasvirleri, yazı mekanizması da tedricen değişmeye, yenileşmeye başladı. 1930-1950 arasındaki bazı roman ve hikayelerdeki tasvirciliğin, durgunluğun, üslûbî basitliğinin yerini, bir taraftan Klasik ve Çağdaş Dünya Edebiyatı'nm tecrübesine, öbür taraftan ise zengin Azerbaycan Halk Edebiyatı'nm, Celil Memmedkuluzade, Ebdürrehimbey Hakverdiyev, Hüseyin Cavid vs. gibi tanınmış yazarların ve şairlerin edebî birikim ve geleneklerine dayanan, gerçek bir edebîlik ve bediîlik tutmaya başladı.

Tabii ki, yukarıda belirtilen bütün bu yenileşme, hareketleri, 19601ı yılların edebiyatında birdenbire kendisine yer bularak muhkemlenemezdi. Sadece, bu yıllardan itibaren edebiyatımızda, aynı şekilde millî kültür sahalarında, sonraki yıllarda daha da gelişen, daha da hızlanan ve tedricen edebî hayatı tümü ile kapsayan bir akımın, bir yazarlar neslinin ilk adımları atıldı. Kuş-

kuşuz, cemiyetin yegâne hâkim gücü olarak tanınan Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin tarafından defalarca takdir edilmiş ve artık kendi geleneklerini, hatta kendi klasiklerini yetiştirmiş bir edebiyatın karşısına çıkmak, onu tarih sahnesinden silmeye çalışmak o kadar da kolay bir iş değildi. Ve, bu sorumluluğu üzerine alan yazarlar, şairler neslinden büyük cesaret istiyordu.

Eski Sovyetler Birliği'ndeki diğer Millî Edebiyatlarla birlikte Azerbaycan Edebiyatı'nda da bir sorumluluk ve cesaretle adım atıldı. 1960'tan sonra Azerbaycan şiiri, nesri, sahne edebiyatı, edebî tenkidi hızlı bir yenileşme ve değişme dönemi yaşamaya başladı. Aslında bu yenileşmenin temelinde, büyük ölçüde geçmişe, eski edebî geleneklere, Halk Edebiyatı an'anelerine dönüş arzusu yatmakta idi. Yeni yazarlar ve şairler nesli, Azerbaycan Edebiyatı'nm tabii gelişmesinin, rejimin zoru ile durdurulduğu döneme dönüyor ve gelenekleri kırıldığı noktadan alarak devam ettirmeye çalışıyorlardı. Bu dönemin Azerbaycan Edebiyatı için insanın sosyal faaliyeti ve yönleri değil, onun iç dünyası, yaşantıları, duyguları, milletine ve toprağına bağlılığı daha önemli idi. Bu yeni edebiyattaki insan, millî olmakla birlikte, beşerî yönleri ile dikkati çekiyordu. O, belli bir cemiyette geçerli olan düşüncelerin dışında, belli bir millete has olan özelliklerin yanısıra bir beşer evlâdı, bir çağdaşımız gibi de tasvir olunuyordu. Tabii ki, kosmopolitizmin milliyetçilik, yurtseverlik duygularını; evrenselciliğin bir topluma, bir memlekete bağlılık hissinin yerini almasına kesinlikle imkân verilmiyordu.

1960'h yıllarda edebiyata giren Anar, Elçin, Sabir Ahmedov, Maksut ve Rüstem Ibrahimbeyov kardeşler, Ekrem Eylisli, daha sonra Mevlüd Süleymanlı, Memmed Oruç, Ramiz Rövşen vs. gibi yazarlar yahnız edebiyatın yönünü bütünüyle insana çevirmekle yetinmediler, nesrin şeklinde, üslûbunda, tahkiyesinde de bir dizi değişiklikler gerçekleştirdiler, ilk defa onların eserlerinde Azerbaycan nesri yeniden eski Azerbaycan nağıllarınm (masallarının) ve destanlarının sihirli, esrarengiz havası ile teneffüs etmeye başladı. İlk defa onların eserlerinde Avrupa nesrinin ilk olarak denediği "şuur akımı" Millî Edebiyat'a başarı ile tatbik edildi. Onlar (tabii ki, bu yazarların da her birinin ferdî yaratıcılık şekli ve üslûbu vardır. Sadece, bir edebî neslin temsilcileri olduklarından ve yaklaşık aynı, yahut benzer edebî ilkeleri savunduklarından tümü hakkında "Onlar" kelimesini kullanmayı uygun görüyoruz.) roman türünü de şekil, üslûp ve konu açısından değiştirdiler; buradaki millî özellikleri koruyarak onu çağdaş dünya romanı standartlarına uygun hale getirdiler. Bu açıdan Elçin'in romanları daha ilginçtir. Onun, birbiri ardınca yayınladığı ve okuyucular, edebiyat araştırmacıları arasında büyük ilgi doğuran, Mahmut ve Meryem, Ağ Deve, Ölüm Hükmü romanları, geçmişle şimdi, yaşanmış tarihle, yaşanacak geleceği büyük başarı ile bir araya getirmenin, mitolojiyi, sembolleri başarı ile kullanmanın ve bütün bunlarla birlikte canlı ve inandırıcı kalmanın açık örnekleridir.

Çağdaş Azerbaycan şiiri de, son 20-25 yıl zarfında konu, biçim ve keyfiyet açısından büyük değişiklikler yaşamıştır. Artık millî sanat için, şiirin slogana çevrilmesi, parti kararlarının ve günün olaylarının nazma çekilmesi dönemi arkada kalmıştır. Çağdaş Azerbaycan şiiri gittikçe artan bir ölçüde yurt sevgisi, millî düşünce terbiyesi, tarihî gerçekliklerin olduğu gibi anlatılması, insamn zengin iç dünyasının tasviri vs. gibi konulara önem vermiştir. Bahtiyar Vahabzade, Memmed Araz, Neriman Hesenzade, Gabil, Sabir Rüstemhanlı, Halil Rıza Ulutürk, Cengiz Alioğlu vb. Azerbaycan şairlerinin eserleri, çağdaş şiirin dil ve üslûp açısından nesirde olduğu gibi, bir kendine dönüş süreci yaşadığını, burada Halk Edebiyatı'nm, özellikle de halk şiirinin geleneklerinden başarılı bir şekilde yararlanıldığını göstermektedir. Edebiyata yetmişli yılların ortalarında giren ve bugün artık adlarını, imzalarını kabul ettiren genç şairlerin eserleri ise, Türk şiirinin daha eski dönemlerine dayanır, Türk poetik tefekkürünün daha eski katlarını tarihin hafızasından almayı ve onu yaşadığımız günlerle bağlamayı amaçlıyorlar. Yeni şiirin temsilcileri olarak tanınan genç şairler, yüzlerce yıllık Azerbaycan şiirinin ve çağdaş dünya sanatının tecrübesinden yararlanmakla birlikte, Türklüğün ilk çağlarının edebî ürünlerinin ruhu, havası ile dolu olan, "Göktürk abideleri"nin, "Kitab-i Dede Korkut" destanının, Hoca Ahmet Yesevî ve Yunus Emre şiirinin etkisini kendi üzerlerinde daha fazla hissetmektedirler. Şiir dili de buna uygun bir şekilde değişmiştir. Burada, eski Türk şiirinin sanat ölçüleri ve şekilleri kullanılmaktadır. Tabii ki, bununla birlikte genç şairlerin eserlerinde, Türklüğün eski tarihine, Şaman felsefesine, Türk kahramanlarının hayatına ve kişiliğine merak ta önemli ölçüde artmıştır.

Azerbaycan Edebiyatı'nda şiir her zaman öncül, sürükleyici mevkide olmuştur. Halkın hayatında büyük değişikliklerin yaşandığı, onun özgürlük ve bağımsızlık mücâdelesi verdiği, kendi devletini kurmak çabalan gösterdiği ve savaştığı bu dönemde de, şiir güncelliğimi, mücâdele ruhunu, halkı seferber etmek işlevini korumaktadır.

Azerbaycan şiirinin tanınmış isimlerinden olma Memmed Araz'm, Halil Rıza Ulutürk'ün vb. şairlerin ateşli davetkâr şiirleri, edebiyatm Türkiye'nin Kurtuluş Savaşmda olduğu gibi halkın yanında olmasının, onunla birlikte soluk almasının bir simgesi sayılabilir.

1950'den sonraki Azerbaycan sahne eserleri ilk sırada İlyas Efendiyev'in adı ile ilgilidir. Yirmiden fazla dram eserinin müellifi olan bu yazar, kendi eserleri ise Çağdaş Azerbaycan Tiyatro Sanatında kırk senelik tarihî ve gelenekleri olan bir "İlyas Efendiyev Tiyatrosu" oluşturabilmiştir. Esasen, nesir yazarı ve şair olarak tanman Anar, Bahtiyar Vahabzade, Neriman Hesenzade, Rüstem İbrahimbeyov vb. de günümüzün ciddî meseleleri üzerine kaleme alınmış dram eserlerinin ve komedilerin yazarları olarak yurt içinde ve dışında tanınmaktadırlar.

Sovyet döneminde diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi Azerbaycan'da da, aldığı eğitim nedeni ile eserlerini Rus dilinde yazan Azerbaycan şair ve yazarları yetişmişti. Onların, Maksud ve Rüstem Ibrahimbeyov kardeşler, Çingiz Hüseyinov, Alla Ahundova, Siyavuş Memmedzade vs. gibi temsilcilerinin millî konuları ele alan, millî psikolojiyi ve karakteri kapsayan eserleri eski Sovyetler Birliği'nde iyi biliniyordu. Cengiz Aytmatov, Mar Bayciyev, Rehim Ferhadi, Timur Pulatov, Olcas Süleym vb. gibi, eserlerini Rus dilinde yazmak zorunda kalan diğer Türk kökenli yazarlarla birlikte Rusdilli Azerbaycan yazarları da çağdaş Rus nesrine bir, şark havası ve psikolojisi getirmek açısından Rus ve diğer Sovyet Edebiyatlarını etkilemişlerdir.

1946 da Azerbaycan'ın güneyinde Seyid Cafer Pişeveri'nin başkanlığı altında kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti, Fars-Amerikan işbirliği sonucu olarak yıkıldıktan sonra, Güney yazar ve şairlerinin büyük bir kısmı Kuzey Azerbaycan'a, Bakü'ye göç ederek burada yerleştiler. Sovyet devri Azerbaycan Edebiyatı'nda "Güney " konusunun kuvvetlenmesi de bu tarihten itibaren başladı. Aynı zamanda Bakü'de, Güney Azerbaycan Edebiyatı'nm Balaş Azeroğlu, Medine Gülgün, Söhrab Tahir, Ali Tude vb. tanınmış temsilcileri Güney Edebiyatı'nm varlığından haber veren eserlerini yayınladılar. Tebriz'de ise bu dönemde, büyük Şehriyar, Haydarbabaya Selam adlı eseri ile, burada Türk ruhunun, Türk dilinin ölmediğini tüm dünyaya bildirdi. 1979 yılı İran İnkılabından sonra, edebiyat ve kültür açısından güneyde bir canlanma yaşanmaktadır. Burada Azerbaycan Türkçesi ile yayımlanan "Varlık", "Yol", "Dede Korkut" vs dergiler etrafında Dr. Cavad Heyet, Hemid Nitki, Hebib Sahir, Kerim Sönmez, Seherd vb. gibi istidatlı, milliyetçi ruhlu, çağdaş düşünceli şairler toplanmıştır.

Azerbaycan Edebiyatı gerek klasik mirası gerekse son senelerin edebî mahsulleri ile dünya çapında tanınmaktadır. Bu edebiyatın onlarca, yüzlerce örneği dünya dillerine çevrilmiş, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde, Amerika'da Azerbaycan Edebiyatı üzerine bir dizi araştırmalar yapılmıştır.

Bugünün Azerbaycan yazarları, bin yılların arkasından ulu ozanların, hayatlarmı halk uğrunda meş'aleye çevirmiş büyük sanatkârların, Nesîmî'lerin, Fuzûlî'lerin, Vâgif'lerin, Ahundov'larm, Sabir'lerin, Mirze Celil'lerin yolunu, güvenle inançla devam ettiriyorlar. Bu edebiyatm yolu onu yaratan, onu asırlardan beri yaşatan halkla birlikte geleceğe doğrudur.